

Basisvisie Financiële Educatie

Financiële educatie in primair en voortgezet
onderwijs

Leerplankader voor ontwikkeling en implementatie

Auteurs:

Hans Hooghoff (SLO)
Frank Studulski (Sardes)
Ruud van Uffelen (SLO)
Henk Wagenaar (CITO)

Eindredactie:

Hans Hooghoff en Frank Studulski

Januari 2009

Voorwoord CentiQ

Betere financiële educatie van consumenten wordt nationaal en internationaal gezien van steeds groter belang geacht. Mede omdat gebrekkige financiële educatie van consumenten als een van de oorzaken van de huidige kredietcrisis wordt gezien. Jongeren zijn de consumenten van de toekomst, dus jongeren bewuster te maken van financiële risico's en te proberen hen beter te leren omgaan met geld kan op de langere termijn wellicht positieve effecten sorteren voor de economie.

Binnen het platform CentiQ bundelen partijen uit de overheid, de financiële sector, de wetenschap en de voorlichtings- en consumentenwereld hun krachten om de positie van de consument in het financiële domein te versterken. Deze partijen hebben een actieplan gemaakt, dat 19 juni 2008 is gepresenteerd. Jongeren worden door CentiQ-partners op drie terreinen benaderd: op school, thuis en in relatie tot andere jongeren.

De eerste stap hiernaartoe is dat helder wordt wat jongeren van verschillende leeftijden en van verschillende schooltypen het beste zouden kunnen aanleren op het gebied van FE. Dit is wat nu is neergelegd in deze Basisvisie Financieel Inzicht. Bij het opstellen van de basisvisie is gebruik gemaakt van input van grootschalige onderzoeksresultaten van CentiQ en input van veel CentiQ-partners, zoals het Nibud.

De leerdoelen in het leerplankader kunnen een leidraad zijn voor activiteiten die partners van CentiQ richting het onderwijs, richting jongeren en ouders ondernemen in en na 2009. Want de doelen zijn dan wel geformuleerd voor het onderwijs, maar het beoogde effect bij jongeren is gelijk.

Specifiek voor het onderwijs is het leerplankader van belang, omdat in dit leerplankader de aansluiting is gezocht met kerndoelen en eindtermen van bestaande vakken. Daarmee kan het onderwerp straks door docenten, die dat willen, gemakkelijker worden ingepast in bestaande lessen. Want wat CentiQ graag wil bereiken in het onderwijs is dat docenten gemakkelijker, indien ze dat willen, financiële educatie (FE) kunnen inpassen in bestaande lessen.

Bernard ter Haar
Voorzitter stuurgroep CentiQ

Inhoud

Voorwoord CentiQ	3
Inleiding	5
1. Beleidskader voor de ontwikkeling van financiële educatie	7
2. Sleutelbegrippen	9
3. Hoe jongeren met geld omgaan	11
4. Waarom aandacht voor financiële educatie?	12
5. Is financiële educatie een taak voor het onderwijs?	14
6. Financiële educatie in Groot - Britannië	15
7. Financiële educatie als educatie in het Nederlandse onderwijs	17
8. Een leerplankader voor financiële educatie	18
9. Toetsing	35
10. Van leerplankader naar onderwijspraktijk	37
Literatuur	41

Inleiding

De financiële crisis van 2008 kwam volgens vele deskundigen niet uit de lucht vallen. Ze lijkt het gevolg van onverantwoord financieel handelen tot op de hoogste niveaus in de financiële wereld. Maar ook het financiële gedrag van gewone burgers getuigt niet altijd van voldoende verantwoordelijkheidsgevoel. Een maatschappelijk probleem van de eerste orde, dat een brede aanpak verdient. In die brede aanpak vormen jongeren een belangrijke doelgroep: 'jong geleerd is oud gedaan'. En bij de benadering van jongeren speelt het onderwijs vanouds een prominente rol. Daarom is een ontwikkeling in gang gezet die moet leiden tot een duurzame verankering van financiële educatie in het basis- en voortgezet onderwijs in Nederland, met als doel dat de Nederlandse jongeren (en uiteindelijk dus de Nederlandse burgers) meer financieel competent worden. Dit houdt in dat ze beschikken over kennis, inzicht en vaardigheden en houdingen om verantwoord met geld om te kunnen gaan.

In deze Basisvisie Financiële Educatie worden achtereenvolgens het wat, waarom en hoe van financiële educatie uiteengezet. Wat houdt het in, wat zijn de argumenten en hoe kan het aangepakt worden? Er worden voorstellen gedaan voor een leerplankader en leerdoelen financiële educatie. De leerdoelen zijn afgeleid van relevante onderwijs kerndoelen, eindtermen en kernconcepten voor financiële educatie. Financiële educatie richt zich op leerlingen van 8 tot 18 jaar, in primair onderwijs, speciaal (voortgezet) onderwijs, voortgezet onderwijs en beroepsonderwijs. Er is gekozen voor de leeftijd vanaf 8 jaar, omdat kinderen voor financiële educatie eerst moeten kunnen rekenen en lezen.

Dit document is bedoeld voor iedereen die betrokken is bij financiële educatie: leerkrachten en opleiders, maar ook ontwikkelaars en aanbieders van educatief materiaal, bijvoorbeeld banken, financiële instellingen of educatieve uitgeverij. Op basis van het leerplankader financiële educatie en de geformuleerde leerdoelen kunnen zij onderwijsmateriaal analyseren, ontwerpen, verbeteren en wellicht beter op elkaar betrekken. De basisvisie biedt een naar onderwijssector samenhangend overzicht van leerdoelen.

Deze Basisvisie Financiële Educatie omschrijft doelstellingen die op termijn in het onderwijs gerealiseerd kunnen worden. Uit de Implementatiematrix (paragraaf 10.4) zal blijken dat er ook andere leer- en ontwikkelingsomgevingen zijn, en ook andere doelgroepen, zoals ouders. Deze basisvisie biedt een richtinggevend kader voor financiële competenties (kennis, inzicht, vaardigheden en houdingen) in het basis-, voortgezet en beroepsonderwijs. Hiervoor wordt aangesloten bij bestaande vakken in het onderwijs en bij bestaande kerndoelen en eindtermen van die vakken in het onderwijs. Het gaat niet om een nieuw, laat staan verplicht vak. Het leerplankader biedt een houvast voor het ordenen van kennis, inzicht, vaardigheden en bewustwording. Deze basisvisie biedt met het leerplankader een randvoorwaarde voor een geleidelijke verankering in het onderwijs. Ook zal de basisvisie als een referentiekader of canon dienen voor te ondernemen educatieve activiteiten binnen en buiten het onderwijs van zowel CentiQ-partners als van anderen.

Scholen hebben meer autonomie en ruimte bij het ontwerpen van hun curriculum gekregen. Daardoor worden ze voor steeds meer vragen gesteld en moeten ze keuzes maken over de inhoud van hun programma-aanbod. Dat gebeurt in een context die sterk aan verandering onderhevig is. Die context betreft zowel de situatie in de school (leraren, leerlingen, ICT-mogelijkheden) als de situatie buiten de school (ouders, buurt, maatschappij, overheid). Die veranderende context vraagt voortdurend om inhoudelijke aanpassingen en vernieuwingen.

Kant-en-klare recepten voor inhoudelijke veranderingen en vernieuwingen blijken niet te werken; scholen willen daarom zelf graag het voortouw nemen.

Hoewel er voldoende en urgente aanleiding is voor financiële educatie, vraagt een introductie en invoering van deze nieuwe educatie, gegeven alle ontwikkelings- en afstemmingsvraagstukken, de nodige tijd. Haastige projecten waarbij bijvoorbeeld actieplannen en lesbrieven naar de scholen worden gestuurd – in de verwach-

ting dat scholen daar 'iets mee zullen doen'- hebben geen enkel effect. Het sturen van brochures en materialen naar scholen (zogenaamde 'brievenbusimplementatie') leidt doorgaans alleen maar tot irritatie.

Dit leerplankader is samengesteld op basis van internationale kennis, ervaring en literatuur zoals die nu bekend is. Op 9 december 2008 vonden twee adviesbijeenkomsten plaats met het doel om de verantwoording van en de keuzen uit het leerplankader te toetsen. Daar namen experts uit de financiële en bancaire wereld en de onderwijswereld aan deel. In de bijlage is een lijst met deelnemers opgenomen. Geconcludeerd mag worden dat de experts van beide bijeenkomsten in algemene zin konden instemmen met het leerplankader. Op basis van deze raadpleging zijn correcties en aanvullingen aangebracht.

Leeswijzer

Deze basisvisie gaat eerst in op het beleidskader zoals dat door het Ministerie van Financiën en CentiQ zal worden geboden (hoofdstuk 1).

Hoofdstuk 2 voorziet in de omschrijving van een aantal sleutelbegrippen: waar hebben we het precies over?

Hoofdstuk 3 gaat over de vraag hoe jongeren nu eigenlijk met geld omgaan.

Hoofdstuk 4 belicht een aantal maatschappelijke ontwikkelingen en trends die de noodzaak aantonen voor meer aandacht voor financiële educatie.

In hoofdstuk 5 komt de vraag aan de orde in hoeverre financiële educatie een taak van het onderwijs is.

In hoofdstuk 6 wordt besproken hoe men in Groot-Brittannië met financiële educatie omgaat.

Hoofdstuk 7 laat zien dat financiële educatie als educatie een plek kan krijgen in het onderwijs.

Kern van dit document is het leerplankader in hoofdstuk 8. Het geeft aan wat leerlingen per leeftijd of sector zouden moeten weten en kunnen op het gebied van financiën.

In hoofdstuk 9 kijken we naar het belang van toetsing op het gebied van financiële educatie.

Tot slot wordt in hoofdstuk 10 ingegaan op de implementatie van financiële educatie.

1

Beleidskader voor de ontwikkeling van financiële educatie

Veel burgers hebben moeite met het voeren van een gezonde financiële huishouding. Verschillende instellingen, waaronder het Nibud, hebben diverse projecten voor scholen, jongeren en ouders, gericht op de aandacht voor financieel gezond gedrag en educatie. Ook de financiële instellingen hebben de afgelopen periode al maatregelen genomen om de consument beter te informeren over financiële beslissingen, zoals 'de financiële bijsluiter', de campagne 'blijf positief', het keurmerk 'veilig lenen' en de waarschuwing 'In het verleden behaalde resultaten bieden geen garantie voor de toekomst'.

Onder de werktitel CentiQ, *Wijzer in geldzaken*¹ hebben ongeveer veertig partners uit de financiële sector, de overheid, voorlichtings- en consumentenorganisaties en de wetenschap, in 2006 een convenant gesloten om te werken aan financiële educatie. Bekende partners in dit convenant zijn het Ministerie van Financiën, SZW, de Autoriteit Financiële Markten (AFM), het ABP, het Nibud, de Fortis Foundation, de Consumentenbond en de SLO. In 2008 is een Werkprogramma opgesteld (CentiQ, 2008), gericht op een uitvoeringsperiode van vijf jaar (2009-2013).

Samen zullen de partners uitvoering geven aan een strategische agenda met programma's en projecten, met als doel de financiële kennis en vaardigheden van de consument te verbeteren en een actieve houding te stimuleren, zodat consumenten bewuste financiële keuzes kunnen maken, ofwel financieel competent zijn. Financiële zelfredzaamheid wordt gezien als een basisvoorwaarde om zelfstandig te kunnen functioneren in een steeds complexere samenleving. Een deel van de strategische agenda is dan ook gericht op de financiële educatie van jongeren van 8-18 jaar.

In *Wijzer in geldzaken* worden drie programma's onderscheiden. Het eerste programma heet 'Financiën op orde' en richt zich op gezond financieel gedrag van consumenten. Het derde programma heet 'Zorg voor de toekomst', gericht op de vergroting van de financiële weerbaarheid van consumenten betreffende de levensloop en life-events. Het tweede programma heet 'Jong geleerd is oud gedaan'.

De doelstellingen van dit programma zijn:

- Financieel inzicht en financiële vaardigheden zijn tussen 2008-2013 benoemd en ingebed in het basis-, voortgezet en beroepsonderwijs;
- Financieel inzicht en financiële vaardigheden worden tussen 2010-2013 geïntegreerd in bestaande vakken, leermethodes en lesmiddelen;
- Financieel inzicht en financiële vaardigheden worden op een structurele, aansprekende en praktische manier geleerd aan leerlingen. (CentiQ, 2008, p. 35)

Deze Basisvisie Financiële educatie past binnen het programma 'Jong geleerd is oud gedaan'. Het doel is een grotere financiële competentie van de (jong)volwassene.

Naast de school hebben ook ouders en peers invloed op de financiële competentie van jongeren, daarom is er ook aandacht voor jongerencommunicatie en financiële opvoeding binnen het programma. In dit leerplankader gaat het met name om de beoogde leerdoelen voor het onderwijs. De aandacht voor ouders en de jongerencommunicatie zal op een andere plek worden uitgewerkt. Het beleid is erop gericht om de activiteiten in de verschillende arena's op een creatieve manier met elkaar te verbinden. Waar mogelijk wordt de verbinding gezocht met de thuis- en/of schoolsituatie.

¹ CentiQ, actieplan *Wijzer in geldzaken*. CentiQ, ministerie van Financiën 2008. Den Haag

Initiatieven binnen de Europese Unie - Binnen de EU is financiële educatie als een belangrijk onderwerp benoemd. Er is een commissie Financiële educatie, die in december 2007 een paper uitbracht. Uit onderstaand citaat blijkt hoe belangrijk men de ontwikkeling van financiële educatie acht voor de verschillende lidstaten.

The European Commission has adopted a Communication on Financial Education. The Commission stresses the importance of increasing the ability of Europe's citizens to understand and engage with financial products and services. Enhancing financial education has substantial benefits for consumers, the economy and society. The Commission sets out some basic principles to guide financial educators; and announces some practical initiatives.

Naast de EU is ook bij de OECD enige bezorgdheid over de financiële educatie. De OECD deed in 2005 al een verkenning naar de 'financial literacy' van burgers in een aantal landen van de OECD en de mogelijkheden van financiële educatie.

2 Sleutelbegrippen

Financiële educatie richt zich op het vergroten van kennis, inzicht, vaardigheden en bewustzijn van kinderen, jongeren en volwassenen op het gebied van persoonlijke en maatschappelijke financiële afwegingen. Het gaat onder andere over verbetering van begrip van financiën, maar ook over het bewustzijn van risico's van financiële handelingen en producten. Het gaat nadrukkelijk niet alleen gaat over inzicht in en kennis van financiële begrippen maar ook om vaardigheden, motivatie en bewustzijn. De Gier e.a. (2007) hebben een verkenning gedaan naar de begrippen die samenhangen met financieel inzicht, bedoeld als voorstudie voor het onderzoek 'Financieel inzicht en gedrag van 8 tot 18 jaar in Nederland'. (Claassen, ea, 2008). Zij veronderstellen dat kennis, bewustzijn, motivatie en vaardigheden van invloed zijn op financieel gedrag. Er is geen duidelijke definitie van financieel inzicht (Kreetz, 2008), maar er zijn wel verschillende omschrijvingen, die allen verwijzen naar een aantal begrippen.

Claassen ea (2008, p. 5) definiëren financieel inzicht als volgt:

"Mensen met financieel inzicht zijn in staat om hun financiële zaken te regelen. Zij hebben kennis op het gebied van lenen, sparen en plannen, weten hoe ze in het dagelijkse leven met geld om moeten gaan en kunnen hun zaken op een verantwoorde manier beheren. Een persoon met financieel inzicht zal een gedrag vertonen dat overeenkomt met het handelen op basis van kennis en ervaring. Verder weet een persoon met financieel inzicht welk risico hij neemt bij bepaalde financiële beslissingen. Dit komt overeen met het objectief meetbaar risico". Deze definitie is overgenomen van De Gier, ea, (2007, p. 32)

De OECD verrichtte in 2005 een grote verkenning van financieel inzicht en educatie in de verschillende landen die bij de OECD zijn aangesloten. Zij omschrijven financiële educatie als volgt: *"Financial education is the process by which financial consumers/investors improve their understanding of financial products and concepts and, through information, instruction and/or objective advice, develop the skills and confidence to become more aware of financial risks and opportunities, to make informed choices, to know where to go for help, and to take other effective actions to improve their financial well-being."* (OECD, 2005).

De OECD (2005) vindt dat consumenten niet alleen moeten beschikken over financiële kennis en financieel inzicht om hun eigen financiële situatie te kunnen controleren (microniveau), maar dat dit inzicht en deze kennis ook nodig zijn om de stabiliteit van de financiële markten en de economie te kunnen behouden (macroniveau).

De Commissie financiële educatie van de EU (2007) omschrijft financiële educatie als volgt:

'Financial education enables individuals to improve their understanding of financial products and concepts, and develop the skills necessary to improve their financial literacy; i.e. to be aware of financial risks and opportunities and to make informed decisions in their choice of financial services. It is a life-long issue.'

We zouden ook kunnen spreken van financieel verantwoord handelen. Het Nibud formuleert dit als:

"Kinderen en jongeren leren omgaan met geld zodat zij als volwassene zelfstandig kunnen leven en wonen, waarbij ze op korte en op lange termijn alle betalingsverplichtingen nakomen, de huishoudfinanciën in balans houden en beschikken over een eigen positief vermogen zonder problematische schulden" (Kreetz, Nibud, 2008). De benadering van het Nibud is gericht op de zelfredzaamheid van de burger (jongere), een benadering die zich onderscheidt van een inbedding van financiële educatie in een breder pakket van persoonlijke en maatschappelijke kennis en vaardigheden. In *Financieel gedrag van jongeren* (Nibud, 2008) staan acht competenties waaraan een consument moet voldoen wil deze goed kunnen omgaan met geld. Hoewel hier steeds wordt gesproken van 'de jongere', is het duidelijk dat deze competenties de periode van de jeugd overstijgen en ook

betrekking hebben op het volwassen financiële leven.

Het gaat om de volgende *competenties*:

- In evenwicht houden van inkomsten, uitgaven, bezittingen en schulden
  - De jongere is in staat een sluitende begroting op te stellen en zich daar aan te houden.
- Bewust consumeren
  - De jongere ontwikkelt koopgedrag dat past bij persoonlijke voorkeuren en het beschikbare budget
- Actief administratie voeren
  - De jongere is in staat op overzichtelijke wijze zijn persoonlijke en huishoudelijke administratie bij te houden zodat informatie eenvoudig terug te vinden is, betalingsverplichtingen worden gedaan en aanvragen en reacties tijdig kunnen worden gedaan.
- Zorgen voor voldoende inkomen
  - De jongere is in staat werk en voldoende inkomen te verwerven
- Op maat verzekeren
  - De jongere is in staat zich voldoende te verzekeren, en doet een beroep op de verzekering als dit nodig is.
- Bewust sparen en lenen
  - De jongere is in staat spaarregelingen en kredietvormen af te sluiten die passen binnen zijn budget en persoonlijke wensen
- Problematische schulden voorkomen
  - De jongere is in staat problematische schulden te voorkomen door in te grijpen bij ontstaan van betalingsachterstanden
- Aanpassen van financiën bij veranderingen van omstandigheden of levensfase
  - De jongere heeft globaal zicht op de levensloop en weet dat bij veranderingen in omstandigheden inkomsten en uitgaven moeten worden aangepast.

Deze competenties bieden enig houvast bij het nader uitwerken van de leerdoelen voor financiële educatie.

Als we de verschillende omschrijvingen vergelijken, dan zijn er eigenlijk twee opvattingen in te onderscheiden. De ene opvatting van financiële educatie richt zich op het voorkómen van risico's, en daarom op het beheersen van een aantal basisvaardigheden ('geen schulden maken'). De andere opvatting getuigt meer van een positieve benadering en ziet financiële educatie als een onderdeel van de vorming van burgers om het eigen levenspad vorm te geven ('take (...) effective actions to improve their financial well-being').

Uit dit overzicht van verschillende omschrijvingen en begrippen blijkt dat financieel inzicht verschillende componenten heeft: het gaat om kennis, inzicht en vaardigheden, maar ook om de ontwikkeling van motivatie, bewustzijn en verantwoordelijkheid.

3

Hoe jongeren met geld omgaan

Jongeren worden wat betreft hun financiële gedrag op allerlei manieren bespeeld. Mobiele telefoons zijn onderdeel van een *lifestyle* geworden, merkkleding bepaalt of je er bijhoort. Het downloaden van *ringtones* en muziek kost geld, maar dat hebben kinderen en jongeren vaak onvoldoende door. Ook het gebruik van creditcards kan behoorlijk uit de hand lopen. Jongeren staan rood, kopen op afbetaling, lenen geld en kloppen aan bij de schuldhulpverlening. Bekend is nu ook het ongeremd lenen via de studentenleningen. Het wordt jongeren ook behoorlijk gemakkelijk gemaakt. Ze leven vaak in een wereld waar alles is en alles ook 'moet'. Jongeren hebben vaak te weinig zicht op de waarde van geld ten opzichte van werk.

Sinds 1984 brengt het Nibud door het Nationaal Scholierenonderzoek (NSO) de financiële situatie van jongeren (12-18 jaar) in beeld. Uit het NSO 2007 blijkt dat ouders vaker bijspringen dan vroeger. Een gevolg hiervan is dat scholieren hun eigen budget niet aan hoeven te spreken en zich daardoor minder verantwoordelijk voelen voor hun totale uitgaven. Ouders hebben nu eenmaal minder kinderen dan vroeger en zijn minder streng. Door echtscheidingen zijn ouders ook meer compensatiebereid.

Ongeveer de helft van de scholieren komt af en toe of geregeld geld te kort (een schuld wordt gedefinieerd als het lenen van geld, rood staan, iets kopen op afbetaling of het hebben van openstaande rekeningen). Uitwonende BBL²-scholieren hebben gemiddeld een tekort van € 164,- per maand (voornamelijk door de huur). Ongeveer 60% van de BBL-scholieren geeft aan dat ze een schuld hebben van gemiddeld € 1.584,-. Uit onderzoek van het Nibud (2008) blijkt dat van de jongeren ouder dan 18 jaar 43 procent wel eens rood staat; 18% zelfs regelmatig.

Claassen ea (2008) onderscheiden problematisch gedrag (kopen zonder nadenken en kritiek van ouders over het uitgavenpatroon) bij jongeren. Daarnaast is er een groep jongeren met risicovolle gedragingen (het hebben van schulden, spelen om geld en kopen via internet). Toch worden van jongeren in toenemende mate financiële competenties gevraagd. Jongeren hebben op jongere leeftijd meer geld te besteden. Bovendien moeten zij vanaf hun achttiende onder andere zelf een zorgverzekering afsluiten en zorgtoeslag aanvragen.

Uit het onderzoek 'Geldzaken in de Praktijk' (Nibud, 2004) blijkt dat volwassenen die aangeven dat ze een goede financiële opvoeding hebben gehad, beter met hun geld omgaan dan volwassenen die dat niet hebben gehad. Meer specifiek blijkt uit onderzoek van Claassen ea (2008), dat financieel gedrag sterk samenhangt met een gedragspatroon gericht op uitgaan en communicatie. Een volgende belangrijke voorspeller is de oriëntatie van de scholier op zijn/haar leeftijdsgenoten. Een eigen financieel bewustzijn speelt ook een duidelijke rol: scholieren die te weinig controle over hun geldzaken hebben en sparen minder belangrijk vinden, zijn geneigd tot uitgeven in plaats van sparen en komen ook in de situatie van geldtekort; vervolgens vragen zij dan geld aan ouders of lenen het elders. Ouders spelen vooral een rol in de financiële opvoeding als het gaat om het zelf beslissen bij de besteding van gelden of als ze al dan niet bijspringen bij geldtekort.

Uit deze korte schets van het financieel gedrag van jongeren, blijkt dat jongeren op jonge leeftijd al het een en ander te besteden hebben. Naarmate jongeren ouder worden, hebben zij meer te besteden en volgen er al snel ook meer financiële verantwoordelijkheden. Tevens wordt duidelijk dat ouders een belangrijke rol spelen in de financiële opvoeding van kinderen.

Naarmate jongeren meer te besteden hebben, worden zij ook meer aangesproken op financiële competenties.

² Beroepsbegeleidende leerweg

4

Waarom aandacht voor financiële educatie?

Aanleiding voor meer aandacht voor financiële educatie zijn de financiële problemen van jongeren en jongvolwassenen. De oorzaken van het financieel onvermogen van de burger worden zichtbaar als we kijken naar een aantal maatschappelijke ontwikkelingen.

Individualisering en de grote diversificatie van producten bij bedrijven en organisaties maken het voor de gemiddelde consument niet makkelijker om te kiezen. De keuze van de producten is een rol gaan spelen in de identiteitsontwikkeling van de consument. Het gevolg is een geweldige uitbreiding van de mogelijkheden om te kiezen en op basis van eigen voorkeuren goederen en diensten te kopen. Niet alleen kunnen consumenten keuzes maken in allerlei specificaties van producten die zij willen gebruiken of kopen (kleuren, uitvoeringen, extra mogelijkheden, etc), ook kunnen zij door vergelijking van producten een afgewogen (goed geïnformeerde) keuze maken. De toepassing van moderne technologie heeft verschillende manieren van betalen en omgaan met geld mogelijk gemaakt (pinpassen en creditcards), waardoor de kans ontstaat dat mensen vervreemden van daadwerkelijk betalingsverkeer en de waarde van geld.

Een andere ontwikkeling is de verfijning van de marketing en reclame. Niet alleen wordt er van meerdere kanalen gebruik gemaakt (televisie, internet, direct mail, mobiele telefonie, bladen, festivals - ook in combinatie met elkaar...), er wordt ook veel gericht, op basis van *lifestyle* kenmerken, reclame gemaakt, waardoor jongeren indringender en geraffineerder verleid kunnen worden tot koopgedrag.

Een van de belangrijkste oorzaken van verschuldiging is echter het onvoorbereid aangaan (of juist niet aangaan) van financiële verplichtingen met een langere duur, zoals hypotheek, pensioenen en leningen. Een brede groep mensen is niet afdoende voorbereid op beslissingen die zij in korte tijd 'moeten' nemen, en zij kunnen de gevolgen niet altijd overzien (AFM, expertmeeting 9 december 2008).

Financiële instellingen hanteren een divers aanbod van producten die voor de consumenten niet altijd goed te doorgronden zijn. Bovendien heeft niet iedereen zin of tijd om de kleine lettertjes elke keer door te lezen. Daarnaast is sinds de jaren tachtig sprake van meer marktwerking. Hierdoor komen er meer aanbieders, met producten die verschillen in prijs en kwaliteit. Het overzicht wordt daardoor bepaald niet beter. Voorbeelden zijn de zorgverzekering (verschillende aanbieders met onvergelykbare pakketten), telefonie en de energiemarkt. De (financiële) keuzes worden steeds meer bepaald door andere afwegingen: 'mijn vrienden doen het ook', 'mijn vader zegt dat het goed is', 'ze hebben een leuk logo' of 'er was een leuke verkoopster'.

En dan zijn er nog veranderingen op de arbeidsmarkt en in de verzorgingsmaatschappij. Velen konden tot in de jaren zeventig rekenen op een 'baan voor het leven', met een voorspelbaar inkomen. Na de recessie van de jaren tachtig is dit ingrijpend veranderd, door de komst van de flexibele arbeidsmarkt en de gewijzigde ideeën over een loopbaan. Mensen wisselen geregeld van baan, zijn freelancer of beginnen voor zichzelf. Een baan voor het leven kan bijna geen organisatie of bedrijf meer garanderen. Dat vraagt van werknemers en burgers financiële competenties om hier mee om te gaan. Tegelijkertijd zien we dat de overheid langzamerhand de verzorgingsstaat, een opgebouwd stelsel van verworven rechten en voorzieningen, aan het moderniseren is. Dit leidt in de meeste gevallen tot meer financiële verantwoordelijkheden voor de individuele burger (zorgverzekering, pensioenen, arbeidsongeschiktheid, etc). Meestal betekent het dat de overheid een minimum biedt en de burger een eigen deel moet bijverzekeren.

Traditionele economische theorieën gaan uit van een 'economic man', die economisch en rationeel handelt, op basis van complete informatie over kosten en opbrengsten van alternatieven (Simon, 1955). Het is duidelijk dat deze theorie niet meer opgaat.

Terwijl van de burger dus meer financieel inzicht wordt gevraagd, is 'de' burger ook veranderd. Door de immigratie van gastarbeiders en vluchtelingen heeft de bevolking van Nederland een ander gezicht gekregen. Tussen de tien à vijftien procent van de bevolking wordt gezien als allochtoon (afhankelijk van de definities). Een belangrijk deel van deze allochtonen is afkomstig uit niet-westerse landen. Hun opleidingsniveau is lager en zij komen uit landen met een minder complexe regelgeving, voorzieningen en (financiële) dienstverlening. Omdat ouders een belangrijke rol spelen bij de financiële opvoeding, is het niet verwonderlijk dat ook tweede en derde generatie allochtonen tot de aandachtsgroepen behoren voor financiële educatie. De Nederlandse Bank heeft in 2006 al aangegeven dat de mate waarin Nederlanders financieel zijn onderlegd voor verbetering vatbaar is (in: Nibud, 2008). Eenzelfde geluid werd ook afgegeven door de Financial Service Authority (FSA, 2005) over de Britse consumenten (Nibud, 2008). Lewis Mandell (SUNY Buffalo School of Management) legt zelfs een relatie met de huidige huizenmarktcrisis (die mondiale gevolgen heeft gehad op zowel financieel, economisch en maatschappelijk terrein) en de financiële normen en gedrag. (SLO, 2008).

Bovenstaande ontwikkelingen vragen van de burger meer financiële verantwoordelijkheden toe dan voorheen. Hierbij wordt tegelijkertijd uitgegaan van een goed geïnformeerde, redelijk onderlegde burger, die zelf in staat is keuzes te maken en beschikt over een aantal financiële competenties. Een uitgangspunt dat niet altijd terecht is.

5 Is financiële educatie een taak voor het onderwijs?

Een belangrijk vraagstuk is natuurlijk in hoeverre de school verantwoordelijk is voor de financiële opvoeding. De school kan immers lang niet altijd compenseren wat elders een maatschappelijk, politiek vraagstuk is.

Naast het onderwijs is er natuurlijk ook een taak voor de ouders. Uit onderzoek blijkt dat ouders een essentiële rol spelen in de financiële opvoeding van hun kinderen, door dingen voor te doen en de juiste opvoedkundige condities te creëren. Ouders zijn dan ook een cruciale doelgroep naast onderwijs. Waar mogelijk zal via het onderwijs ook een relatie gelegd worden met ouders, bijvoorbeeld via ouderavonden, of met methodieken waarbij kinderen thuis, met de ouders, werkbladen invullen. De nota Gezinsbeleid (2008) geeft terecht aan dat ouders in eerste instantie verantwoordelijk zijn voor hun kinderen, maar daar waar nodig moeten er ook voorzieningen zijn waar gezinnen met hun opvoedingsvragen terecht kunnen.

Het curriculum van het Nederlandse basis- en voortgezet onderwijs is niet alleen overvol, maar verandert ook van karakter. Door verschillende maatschappelijke trends en ontwikkelingen, zoals ontzuiling en een afbrokkeling van de socialiserende functie van het georganiseerde maatschappelijke middenveld, wordt het onderwijs steeds vaker geadresseerd voor allerhande maatschappelijke vraagstukken. Deze situatie is door het SCP al verschillende malen geproblematiseerd (Bronneman, 1999; Turkenburg, 2005), maar feit is dat het onderwijs nu eenmaal een gestructureerde infrastructuur heeft om alle jonge burgers te bereiken en daarmee een belangrijke socialiserende functie kan vervullen.

De volgende criteria zijn van belang voor de afweging of financiële educatie recht heeft op een positie in het onderwijs. *Ten eerste* is het de vraag of financiële educatie een bijdrage vormt aan de brede persoonlijke en sociale ontwikkeling die het onderwijs nastreeft. Het antwoord is positief. Financiële educatie is een passende bijdrage aan een zinvolle voorbereiding op een zelfstandig maatschappelijk leven. De school, of het onderwijs als geheel heeft een maatschappelijke opdracht, zoals omschreven in de wet en laatst nog eens bevestigd door de Onderwijsraad (2008). De maatschappelijke opdracht omvat verschillende onderwerpen, waaronder de aandacht voor normen en waarden, burgerschap, maar ook het signaleren van kindermishandeling. Door de toegenomen diversiteit onder de Nederlandse bevolking is er de laatste tijd meer aandacht voor de vormende elementen in de maatschappelijke opdracht van de school, zoals ook democratisch burgerschap. Financiële educatie is een duidelijk voorbeeld van die maatschappelijke opdracht van de school.

Een tweede vraag is of er niet andere maatschappelijke kaders zijn waar financiële educatie een plaats zou kunnen krijgen. Op dit moment zijn de mogelijkheden buiten het onderwijs beperkt, hoewel banken en andere financiële instellingen wel hun best doen.

En *een derde* vraag is of de samenleving als geheel of individuele burgers schade ondervinden als zij onvoldoende geschoold zijn op het gebied van financiële educatie? Met andere woorden: lopen maatschappij en burgers een risico als financiële educatie op het huidige niveau wordt gehandhaafd? Deze vraag moet bevestigend worden beantwoord: ja, er ontstaan meer risico's, maar moet tegelijkertijd worden genuanceerd. Extra aandacht voor financiële educatie betreft vooral specifieke groepen en hoeft niet voor de gehele schoolpopulatie op eenzelfde wijze te worden geaccentueerd.

Financiële educatie is wel degelijk een taak voor het onderwijs, maar niet voor alle scholen en doelgroepen in dezelfde mate.

6 Financiële educatie in Groot-Brittannië

Voor we de invoering van financiële educatie in het Nederlandse onderwijs bespreken, werpen we een blik op de situatie in landen die ons in dat opzicht zijn voorgegaan, met name Schotland en Engeland. In deze landen is financiële educatie ingebed in een breder curriculum met aandacht voor verschillende competenties. Opvallend is bijvoorbeeld dat ook de competentie ondernemerschap een plaats heeft binnen dit domein. Ook hier is sprake van competenties voor een leven lang leren.

Schotland

In 1999 stelde de Scottish CCC al een aantal leerdoelen op voor financiële educatie in Schotland met als uitgangspunt dat *all young people should have opportunities to acquire a broadly-based financial capability, defined here in terms of understanding, competence, responsibility and enterprise*. Het begrip *capability* (vermogen) is een belangrijk, overstijgend begrip waaraan de verschillende onderdelen van de Schotse financiële educatie ondergeschikt zijn.

Die onderdelen zijn:

- Understand key financial and economic ideas (kennis)
- Be skilled in managing their financial affairs (vaardigheden)
- Recognise the importance of using financial resources responsibly (betrokken en verantwoordelijk handelen)
- Be able to operate in a confident and enterprising manner (ondernemerschap competentie).

Sinds 2002 is er een Scottish centre for Financial education. Dit benadrukt dat financiële educatie belangrijk is voor alle leerlingen. Voorts wordt gewezen op de mogelijkheden om het te koppelen aan andere vakken (Scottish Centre for Financial Education, 2005). In de aangehaalde publicatie worden allerhande mogelijkheden geboden om financiële educatie een plek te geven in of rond het onderwijs, maar dit is niet gebeurd in het nieuwe curriculum: A curriculum for excellence (ACFE).

Engeland

In Engeland is veel aandacht voor financiële voorlichting. Mede op basis van onderzoek heeft men een zevenstappenplan opgezet voor het verbeteren van financieel inzicht (FSA, 2006; in: De Gier ea, 2007, p. 16/17).

1. Onderwijsprogramma's over geldkwesties invoeren op scholen
2. Jongvolwassenen helpen het belang van geld in te zien
3. Werknemers voorzien van financiële educatie op de werkvloer
4. Het verbeteren van communicatie (betreft de website van de FSA)
5. Het online aanbieden van hulpmiddelen
6. Het aanbieden van financiële informatie aan (aanstaande) ouders
7. Geldadvies.

De aandacht voor financiële educatie is in het onderwijs vertaald naar de aanwijzingen voor Financial capability voor de verschillende keystages (guidance, 2000).

Financial capability wordt door DFEE (2000) uitgesplitst naar drie samenhangende doelen:

- a) financiële kennis en begrip,
- b) financiële vaardigheden en competenties
- c) financiële verantwoordelijkheid

Voorts is het ook interessant om te zien hoe de verschillende afgeleide leerdoelen voor financiële educatie zijn omschreven. Hierbij een overzicht van het onderdeel Developing financial capability at Key Stage 2, (7-11 jaar, schooljaren 3 t/m 6).

Voorbeeld: Financial understanding

What money is and the exchange of money	<ul style="list-style-type: none"> • Know about other forms of money: cheque books, credit and debit cards and how the payments are made in these cases • Understand that cash isn't the only way to pay for goods and services • Begin to understand the concept of credit
Where money comes from	<ul style="list-style-type: none"> • Understand how we get money from work-earnings • Know that we may get money when there is no work or insufficient work - benefit payments - and understand how this is paid for • Understand that we need money in retirement and how this is paid for
Where money goes	<ul style="list-style-type: none"> • Recognise household expenses and regular financial commitments • Begin to understand why money, such as tax or pension contributions, is deducted from earnings

Bron: Financial capability through personal financial education, DFEE, 2000

Hier is men dus al verder gegaan en heeft men aanwijzingen gegeven hoe docenten financiële competenties kunnen bevorderen in het primair onderwijs (DFEE, 2000). De guidance geeft vrij specifiek aanwijzingen per leerjaar over wat docenten en leerlingen zouden moeten doen aan financiële educatie. Het zit in dezelfde aandachtsterreinen als gezond gedrag, preventie op het gebied van drugs en seksualiteit. Het domein vormt een integraal onderdeel van het nieuwe nationale curriculum voor het voortgezet onderwijs (dit wordt de zogenaamde 'the big picture' genoemd).

De aandacht voor financiële educatie komt voort uit een algemene maatschappelijke en politieke zorg over financieel en sociaal gedrag en het veranderen van de samenleving vooral op het gebied van werk en de moderne betalingsmiddelen (creditcards) en de tolerantie ten aanzien van schulden.

Een belangrijke vraag is natuurlijk welke plaats men financiële educatie in het Engelse curriculum wil toebedelen. Persoonlijke financiële educatie is niet bedoeld als een vak, maar het zou onderdeel moeten zijn van de lespraktijk van elke dag; het kan in allerlei onderwerpen terugkomen. Het is van belang dat kinderen financiële kennis, vaardigheden en begrip krijgen van realistische contexten waarin financiën een rol spelen. Kennis en vaardigheden worden nog versterkt en krijgen meer betekenis als ook verantwoordelijkheden een rol spelen. Afwegingen op het gebied van financiën worden door kinderen vooral buitenschools gemaakt (besteding van zakgeld) en daarom is het goed deze hier ook in te betrekken.

Deze voorbeelden uit het buitenland laten zien dat financiële educatie op verschillende manieren kan worden benaderd. Ten eerste is er de aansluiting bij levenslang leren. Financiële competentie maakt dan deel uit van een grotere verzameling persoonlijke en sociale competenties, zoals gezond gedrag, burgerschapsvorming, etc. De aandacht voor financieel inzicht is ingebed in een breder curriculum. Ten tweede is er een meer functionele benadering. Deze richt zich op praktische kennis, inzicht, vaardigheden en houdingen met lespakketten voor bepaalde leeftijdsgroepen. Dit onderscheid is ook van belang voor de manier waarop we in Nederland naar het kernleerplan gaan kijken.

7

Financiële educatie als educatie in het Nederlandse onderwijs

Het zou van weinig realiteitszin getuigen om te veronderstellen dat financiële educatie een nieuw schoolvak zou kunnen worden. De vraag is trouwens of dat wenselijk zou zijn, al was het alleen al vanwege de mogelijkheden voor een vakoverstijgende aanpak. Veel meer kans maakt financiële educatie als zij de gestalte krijgt van een educatie.

Een educatie is iets anders dan een vak. Een educatie is *een onderwijsconcept over een maatschappelijk thema, waarbinnen pedagogische, didactische en inhoudelijke doelen systematisch zijn uitgewerkt tot een samenhangend onderwijsprogramma, dat uiteindelijk verankerd dient te worden in het reguliere onderwijs.*

Scholen zijn niet alleen maar instituten waar jongeren kennis en inzicht in uiteenlopende vakken kunnen verkrijgen. Ze dienen ook aandacht te besteden aan toepassingsmogelijkheden van kennis. Jongeren dienen de kans te krijgen vaardigheden te ontwikkelen die van belang zijn in hun huidige en toekomstige leven. Om die reden bevatten de kerndoelen ook verwijzingen naar educaties. Van diverse educaties zijn inhoudelijke aspecten in de kerndoelen opgenomen. Het gaat dan om thema's als consumentenzaken, ontwikkelingslanden, Europa, burgerschap, gezondheid en milieu. Daarnaast bieden de kerndoelen ruimte aan verschillende andere thema's, zoals financiële educatie.

Omdat het schoolcurriculum al meer dan vol is en maar beperkte tijd heeft, moeten educaties vaak strijden om een plaats op de agenda van de school.

Een belangrijke vraag is hoe je de educaties in het schoolprogramma opneemt. Er is een belangrijk onderscheid tussen educaties in de les en educaties buiten de les om, als buitenschoolse activiteiten. Voor veel leraren is ook de vraag of de educatie in het leerboek is opgenomen en hoe met het leerboek kan worden omgegaan vaak van doorslaggevende betekenis. En of er extra inspanningen van hen worden gevraagd.

Een school heeft veel mogelijkheden om een onderwerp een plek te geven in het onderwijsprogramma. Die mogelijkheden worden echter voor een belangrijk deel bepaald door de beschikbare tijd, de voorbereiding en het beschikbare materiaal, de professionaliteit van de docenten en de planvorming (waaronder ook een heldere begripsbepaling). Het integreren van domeinen en thema's in lesprogramma's of het ontwikkelen van een multidisciplinair project is voor een schoolteam een tijdrovende (veel overleg) en energievervlindende klus.

Financiële educatie zou als educatie een plaats in het onderwijs kunnen krijgen, maar krijgt dan te maken met zware concurrentie van andere educaties. Van belang is dat het thema op een voor docenten makkelijk inpasbare manier wordt aangeboden.

8

Een leerplankader voor financiële educatie

In dit hoofdstuk kijken we naar de kernconcepten van financiële educatie en vervolgens worden de verschillende leerdoelen voor financiële educatie per sector/naar leeftijd benoemd.

Leerdoelen en leerplankader

Om jongeren in het onderwijs op een adequate manier te voorzien van basiskennis en basisvaardigheden en ook leraren daarvoor toe te rusten, is als uitgangspunt een gemeenschappelijke taal nodig over algemene bedoelingen en inhouden van financiële educatie.

Wat moeten jongeren van 8 tot 18 minimaal kunnen en kennen op het terrein van financieel inzicht, ofwel wat zijn de leerdoelen?

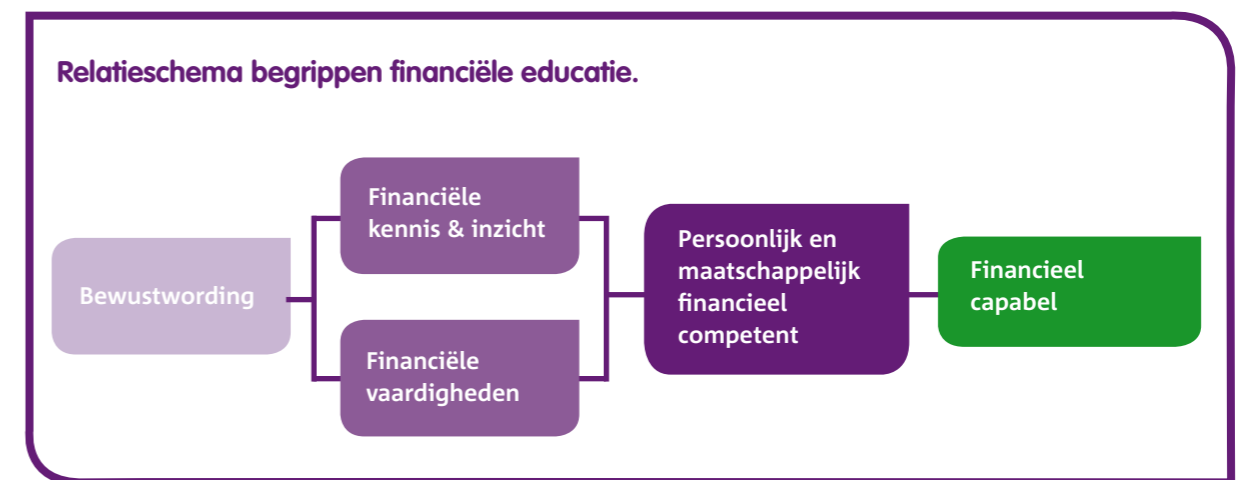
Het is belangrijk om de educatieve mogelijkheden te relateren aan de leeftijd en vermogens van kinderen.

Overzicht van leeftijden en een indicatie van de financiële vaardigheden en begrippen (gebaseerd op Nibud, 2008). (bewerkt) Nibud, 2008

Leeftijd	Ontwikkeling
6 t/m 9 jaar	Kinderen beginnen met rekenen en tellen. Vanaf 6 jaar kunnen kinderen munten herkennen. In de middenbouw vindt meer leren 'door te doen' plaats (concreet, bijvoorbeeld met zakgeld). Vanaf 8 jaar ontstaat er bewustzijn voor reclame.
10 t/m 12 jaar	In de bovenbouw van het basisonderwijs begint het vermogen tot het leggen van verbanden tussen verschijnselen zich te ontwikkelen, maar het denken blijft sterk gebonden aan het concreet zichtbare. Zo is contant geld beter te bevatten dan giraal geld. In deze leeftijd ontstaat de basis voor het vormen van meningen, opvattingen en oordelen over gedrag. Het oordelen vindt echter plaats in een 'ongebroken wereld', waarin goed en kwaad nog eenduidig te scheiden zijn.
13 t/m 15 jaar	Bij de leeftijd van 12/13 jaar is een belangrijke omslag. De puberteit treedt volop in. Het vermogen om abstract te denken neemt toe, waardoor giraal geld en sparen op de langere termijn meer betekenis krijgen. Nu gaan kinderen op zoek naar een eigen identiteit onafhankelijk van hun ouders. Ze krijgen meestal ook de vrijheid om te experimenteren met het dragen van eigen verantwoordelijkheid en een eigen leefwereld op te bouwen die meer gericht is op vrienden en jeugdcultuur en moeten leren met een groter budget om te gaan. Een goed moment om te starten met kleding- en belgeld. Tegelijkertijd is dit ook de leeftijd waarop meer aandacht ontstaat voor kleding, sportartikelen en muziek. Vanaf 13 jaar mogen kinderen beperkt in loondienst werken.
16 t/m 18 jaar	De leefwereld strekt zich verder uit en daarmee ook de eigen verantwoordelijkheid. En dat terwijl de zoektocht naar een eigen identiteit nog volop gaande is en experimenteel gedrag met betrekking tot het verwerven van zelfstandige normen en waarden nog volop gaande is. Veel jongeren in deze leeftijdsgroep hebben een (bij)baantje. Vanaf 15 jaar geldt het minimum jeugdloon. De uitgaven nemen in deze leeftijdsfase toe: vakantie, brommers, elektronica, ... Zelf op vakantie betekent bijvoorbeeld ook: zelf een reisverzekering regelen. Ook de kans dat ze een schuld ontwikkelen neemt toe. Vanaf 16 jaar kunnen jongeren al rood staan bij bepaalde banken.

Met leerdoelen worden de gewenste leerresultaten aangeduid, dus de specifieke kennis, inzichten, en vaardigheden die de leerlingen op enig moment zouden moeten beheersen. Leerdoelen moeten specifiek (waarneembare actie), meetbaar, acceptabel (draagvlak), realistisch (haalbaar) en tijdsgebonden (SMART) zijn. De leerdoelen geven op hun beurt sturing aan het onderwijsleerproces (per onderwijssoort, curriculumontwikkeling, didactiek, leeromgeving/pedagogische begeleiding, lesmateriaal) en aan de toetsing. De leerdoelen vormen de kern van een leerplankader. Hierin wordt weergegeven welke kennis, inzichten, vaardigheden en houdingen van leerlingen op een bepaalde leeftijd en op een bepaald niveau verwacht mogen worden.

Uit de voorgaande hoofdstukken, maar met name hoofdstuk 2, bleek dat er een aantal begrippen is, die van belang zijn voor het de opbouw van financiële educatie. Het einddoel is te zorgen dat mensen financieel capabel zijn.

Toelichting op het schema: Om te komen tot financieel capabele mensen is het van belang dat kinderen en jongeren worden aangesproken op hun bewustzijn ten aanzien van financiële kennis en handelen. Financiële kennis en inzicht en financiële vaardigheden kunnen in een onderwijskundige context worden versterkt. Financiële kennis en vaardigheden leiden op hun beurt weer tot persoonlijk en maatschappelijk financiële competentie. Dit onderscheid is aangebracht omdat er een verschil is tussen persoonlijke financiële competenties (bijvoorbeeld het beheren van je eigen zakgeld) en maatschappelijke financiële competenties (begrip hebben van duurzaam beleggen of Prinsjesdag). Uiteindelijk zou dit moeten leiden tot financieel capabele mensen.

In het leerplankader is er voor gekozen om *kennis*, *vaardigheden* en *bewustzijn* uit te werken in leerdoelen.

Kernconcepten financiële educatie naar leeftijd/sector

In deze paragraaf kijken we per leeftijdsgroep/sector welke financiële kennis/inzicht, vaardigheden en competenties een plek hebben in het leerplankader.

Bij ieder schema is aangegeven wat de door de overheid vastgestelde kerndoelen zijn voor de betreffende sector/leeftijdsgroep, of integratiemogelijkheden in bestaande vakken/lessen. De kerndoelen kunnen worden gezien als een vertrekpunt, waarbij in één kerndoel vaak verwezen wordt naar verschillende educaties of leerdomeinen. De geformuleerde leerdoelen, vormen een nadere concretisering van het domein financiële educatie.

In het schema zijn leerdoelen opgenomen voor verschillende leeftijden en sectoren. De leerdoelen in de achtereenvolgende schema's zijn opgebouwd naar moeilijkheidsgraad. Door een verbinding van de leerdoelen tussen de verschillende sectoren kan de doorgaande lijn versterkt worden.

Het speciaal basisonderwijs (LOM/MLK) en het speciaal onderwijs (REC cluster 1 t/m 4) vormen een zeer diverse groep leerlingen, met uiteenlopende mogelijkheden. In deze overzichten zijn de leerdoelen voor SO op hoofdlijnen en aangegeven. Het is ondoenlijk om voor de verschillende deel- en doelgroepen hier en nu aan te geven wat van hen verwacht kan worden. Bedacht moet worden dat een deel van de leerlingen nooit financieel zelfstandig zal worden en dat het voor hen eerder een leerdoel is om te accepteren dat een ander de financiën voor hen zal verzorgen.

Vooraf voor het beroepsonderwijs zijn natuurlijk ook beroepskwalificerende leerdoelen te benoemen. Het ingewikkelde is echter dat niet alle leerlingen hier dezelfde leerwegen doorlopen. In het beroepsonderwijs onderscheiden we daarom algemene en beroepskwalificerende leerdoelen voor financiële educatie.

We maken een onderscheid naar de volgende leeftijdsgroepen /sectoren.

- Primair onderwijs, middenbouw (8-10 jaar)
- primair onderwijs, bovenbouw (11/12 jaar)
- Speciaal onderwijs 8-12 jaar
- Voortgezet onderwijs, onderbouw VMBO
- Voortgezet onderwijs, onderbouw HAVO/VWO
- Voortgezet onderwijs, bovenbouw / 2e fase HAVO / VWO
- Voortgezet onderwijs, bovenbouw VMBO en MBO niveau 1-2
- MBO niveau 3-4

Middenbouw primair onderwijs, 8-10 jaar

Kerdoelen

- Leergebied Rekenen/wiskunde
  - kerndoel 33: De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals bij tijd, geld, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud, gewicht, snelheid en temperatuur
- Leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld, domein mens en samenleving
  - kerndoel 35¹: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht als verkeersdeelnemer en als consument

Kernconcepten	Leerdoelen
Kennis en inzicht	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling heeft inzicht in de verschillende munteenheden (euro's) en de waarde van geld • De leerling heeft begrip van de begrippen sparen en lenen
Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling heeft een idee waar geld vandaan komt (werken) en waar geld heen gaat (uitgeven, sparen) • De leerling kan geld tellen en bewerkingen uitvoeren met geld • De leerling kan betalen en omgaan met wisselgeld • De leerling kan zelf keuzes maken en een klein (fictief) budget beheren (zakgeld) • De leerling is in staat om zelfstandig te kiezen voor sparen of uitgeven • De leerling heeft het vermogen om te sparen voor een groter doel
Bewustzijn	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling heeft het besef dat er een relatie is tussen werken en geld • De leerling kan herkennen of een uiting is bedoeld als reclame

Bovenbouw primair onderwijs, 11 en 12 jaar

Kerdoelen

- Leergebied Rekenen/wiskunde
  - kerndoel 33: De leerlingen leren meten en leren te rekenen met eenheden en maten, zoals bij tijd, geld, lengte, omtrek, oppervlakte, inhoud, gewicht, snelheid en temperatuur
- Leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld, domein mens en samenleving
  - kerndoel 35²: De leerlingen leren zich redzaam te gedragen in sociaal opzicht als verkeersdeelnemer en als consument

Kernconcepten	Leerdoelen
Kennis en inzicht	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling heeft een idee waar geld vandaan komt (werken) en waar geld heen gaat (uitgeven, sparen) • De leerling kent het verschil tussen verschillende betalingswijzen: chipknip, pinpas, creditcard, giraal geld, contact geld • De leerling heeft een globaal beeld van de functie en werking van een bank • De leerling heeft begrip van de begrippen lenen, rente en schuld
Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling kan praktische bewerkingen uitvoeren met munt en papiergeld • De leerling kan omgaan met een beperkt budget (zakgeld) • De leerling kan een klein kasboekje bijhouden en de belangrijke papieren opbergen in een map • De leerling kan in een klein groepje een begroting maken voor een klein project • De leerling kan voor een aankoop beredeneerd de prijzen vergelijken • De leerling kiest zelf of hij/zij een klusje wil doen (voor anderen) tegen een financiële vergoeding • De leerling kan keuzes maken die passen bij een beperkt budget • De kinderen kan rekenen met procenten in een financiële context
Bewustzijn	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling is zich bewust van het nut en de invloed van reclame • De leerling is zich bewust van sociale druk in de groep en de invloed hiervan op aankopen • De leerling onderkent het nut van sparen voor een groter doel

¹ Van dit kerndoel is het onderdeel consumentengedrag uitgewerkt in tussendoelen en leerlijnen voor verkoopbevorderingstechnieken, omgaan met geld en productinformatie en kwaliteit

² Van dit kerndoel is het onderdeel consumentengedrag uitgewerkt in tussendoelen en leerlijnen voor verkoopbevorderingstechnieken, omgaan met geld en productinformatie en kwaliteit

Speciaal onderwijs, 8-12 jaar

Kerdoelen

- Leergebied Rekenen/wiskunde
  - Kerndoel 5: De leerlingen leren omgaan met geld en betaalmiddelen
- Leergebied Oriëntatie op mens en wereld. Domein: Oriëntatie op mens en samenleving (gezond en redzaam gedrag)
  - Kerndoel 9: De leerlingen leren boodschappen doen

Kernconcepten	Leerdoelen
Kennis en inzicht	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling kent de waarden van de verschillende munteenheden en biljetten (euro) • De leerling kent het verschil tussen verschillende betalingswijzen: chipknip, pinpas, creditcard, giraal geld, contact geld • De leerling heeft kennis van de begrippen lenen en schuld
Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling kan praktische bewerkingen uitvoeren met munt en papiergeld • De leerling kan bewuste keuzes maken tussen sparen en uitgeven • De leerling kan omgaan met een beperkt budget (zakgeld) • De leerling kan een klein kasboekje bijhouden en de belangrijke papieren opbergen in een map • De leerling kan voor aankoop beredeneerd de prijzen vergelijken en boodschappen doen • De leerling kiest zelf of hij/zij een klusje wil doen tegen een financiële vergoeding • De leerling kan keuzes maken die passen bij een beperkt budget
Bewustzijn	<ul style="list-style-type: none"> • De leerling is zich bewust van het nut van reclame • De leerling is zich bewust van sociale druk in de groep en de invloed hiervan op aankopen • De leerling onderkent het nut van sparen voor een groter doel

NB. In het SBO en SO hebben leerlingen verschillende intellectuele en sociale vaardigheden. Deze leerdoelen geven op hoofdlijnen aan wat van de leerlingen verwacht mag worden. Aan de hand van praktijkervaringen (pilots) kunnen de leerdoelen later worden bijgesteld, gepreciseerd.

Onderbouw VMBO, 13-14 jaar

Kerdoelen

- Wiskunde
  - Kerndoel 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties
  - Kerndoel 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn
- Mens en maatschappij
  - Kerndoel 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu
  - Kerndoel 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland

Kernconcepten	Leerdoelen
Kennis en inzicht	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling kent het verschil tussen giraal en contact geld en weten hoe dit gebruikt wordt: <ul style="list-style-type: none"> - Heeft kennis van andere vormen van geld: contant geld, chipknip, pinpas en creditcards en hoe het betalingverkeer met deze vormen van geld verloopt - Begrijpt dat het met cash geld betalen niet de enige manier van betalen is - Leert het begrip 'krediet' begrijpen • Leerling weet waar geld vandaan komt: <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat je geld kunt verdienen met werken (arbeid) - Weet dat je geld kunt lenen • Leerling weet waar geld naartoe gaat: <ul style="list-style-type: none"> - Onderscheidt uitgaven voor het 'huishouden' - Begint te begrijpen waarom geld, zoals belasting en sociale verzekeringen, van je 'salaris' wordt afgetrokken - Kent het verschil tussen zwart en wit verdienen • Leerling onderscheidt financiële risico's en teruggave <ul style="list-style-type: none"> - Ontwikkelt elementaire kennis van belasting, verzekeringen en bankzaken - Begrijpt dat je geld kunt sparen en kunt lenen - Begrijpt dat je geld kunt bewaren op een bank- of spaarrekening - Begrijpt het belang van het bijhouden van een 'huishoudboekje' - Begrijpt het verschil tussen 'goede' schulden (ingepland en te managen) en ongewenste schulden (niet gepland en niet te managen) - De leerling begrijpt dat er risico's zijn verbonden aan het niet betalen van rekeningen (rol incassobureau) - De leerling weet dat er hulpdiensten te raadplegen zijn bij financiële problemen

Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling kan persoonlijke, passende financiële keuzen maken <ul style="list-style-type: none"> - Kan op een passende manier geld verdienen - Kan op een passende manier geld uitgeven • Leerling kan budgetteren <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat geld gespaard moet worden als er niet voldoende geld is voor alles wat hij nodig heeft of wil hebben en handelt daar naar. - Maakt een begin met het plannen en vooruit te denken - Is in staat eigen geldzaken te beheren en gebruik te maken van een 'huishoudboekje' - Kan in een groepje een budget opstellen voor een afgebakende gebeurtenis (financiële educatie feestje, trip, etc) - De leerling kan rekenen met procenten in een financiële context (bijvoorbeeld 19% BTW) • Leerling regelt eigen bankzaken <ul style="list-style-type: none"> - Kan een eigen (digitale) bankrekening openen en daarover overzicht houden
Bewustzijn	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling kan bewuste financiële keuzen maken: <ul style="list-style-type: none"> - Maakt zelf een balans op tussen noodzakelijke en gewenste uitgaven en bepaalt welke prioriteiten er gelegd moeten worden bij een beperkt budget - Onderkent de invloed van reclame en maakt onderscheid in eigen keuzen en wensen die door reclame worden beïnvloed • Leerling overziet de financiële gevolgen van zijn uitgaven <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat levensstandaarden in tijd en plaats kunnen verschillen - Begrijpt dat er een ethische dimensie aan financiële beslissingen zit • Leerling is zich bewust van financiële risico's en mogelijke teruggaven <ul style="list-style-type: none"> - Is in staat de beste aanschaf te doen bij een veranderend budget - Heeft een mening over het uitgeven van geld als 'genotsmiddel' (materiële zaken, funshoppen) en kan verschillen, in het kader van duurzaamheid, gebruiksgemak en geïnteresseerdheid toelichten - Kent de voor- en nadelen van bank- en spaarrekeningen en zijn zich bewust van de gevaren van internetbankieren

Onderbouw HAVO/VWO, 13-14 jaar

Kerdoelen

- Wiskunde
  - Kerndoel 22: De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties
  - Kerndoel 23: De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte en marges die in een gegeven situatie passend zijn
- Mens en maatschappij
  - Kerndoel 42: De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu
  - Kerndoel 46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland

Kernconcepten	Leerdoelen
---------------	------------

Kennis en inzicht	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling kent het verschil tussen giraal en contant geld en weet hoe dit gebruikt wordt <ul style="list-style-type: none"> - Heeft kennis van andere vormen van geld: contant geld, chipknip, pinpas en creditcards hoe het betalingverkeer met deze vormen van geld verloopt - Begrijpt dat het met contant geld betalen niet de enige manier van betalen is en kan de voor- en nadelen van andere manieren van betalen benoemen (creditcard, pinpas, chipknip) - De leerling kent de begrippen 'krediet' en 'rood staan' • Leerling weet waar geld vandaan komt <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat je geld kunt verdienen met werken (arbeid) - Weet dat je geld kunt lenen • Leerling weet waar geld naartoe gaat <ul style="list-style-type: none"> - Heeft begrip van kosten voor het 'huishouden' - Heeft kennis van de begrippen belasting en verzekering - Begint te begrijpen waarom geld, zoals belasting en sociale verzekeringen, van je 'salaris' wordt afgetrokken - Kent het verschil tussen zwart en wit verdienen • Leerlingen onderscheidt financiële risico's en teruggave <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat je geld kunt sparen en kunt lenen - Begrijpt dat je geld kunt bewaren op een bank- of spaarrekening - Begrijpt het belang van het bijhouden van een 'huishoudboekje' - Begrijpt het verschil tussen 'goede' schulden (ingepland en te managen) en ongewenste schulden (niet gepland en niet te managen) - De leerling begrijpt dat er risico's zijn verbonden aan het niet betalen van rekeningen (rol incassobureau) - De leerling weet dat er hulpdiensten zijn bij financiële problemen
-------------------	---

Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling kan persoonlijke, verantwoorde financiële keuzen maken <ul style="list-style-type: none"> - Kan op een verantwoorde manier geld verdienen - Kan op een verantwoorde manier geld uitgeven • Leerling kan budgetteren <ul style="list-style-type: none"> - Kan omgaan met toegekende budgetten (zak-, kledinggeld en prepaid telefonie abonnement) - Begrijpt dat geld gespaard moet worden als er niet voldoende geld is voor alles wat hij nodig heeft of wil hebben en handelt daar naar - Maakt een begin met het plannen en vooruit te denken - Is in staat eigen geldzaken te beheren en maken gebruik van een 'huishoudboekje' - De leerling kan rekenen met procenten in een financiële context (bijvoorbeeld 19% BTW) • Leerling regelt eigen bankzaken <ul style="list-style-type: none"> - Kan een eigen (digitale) bankrekening openen en daarover overzicht houden
Bewustzijn	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling is zich bewust van financiële keuzen <ul style="list-style-type: none"> - Maakt zelf een balans op tussen noodzakelijke en gewenste uitgaven en bepaalt welke prioriteiten er gelegd moeten worden bij een beperkt budget - Onderkent de invloed van reclame en maakt onderscheid in eigen keuzen en wensen die door reclame worden beïnvloed - De leerling is zich bewust van sociale druk bij aankopen • Leerling overziet de financiële gevolgen van zijn uitgaven <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat levensstandaarden in tijd en plaats kunnen verschillen - Begrijpt dat er een ethische dimensie aan financiële beslissingen zit • Leerling is zich bewust van financiële risico's en mogelijke teruggaven <ul style="list-style-type: none"> - Is in staat de beste aanschaf te doen bij een veranderend budget - Heeft een mening over het uitgeven van geld als 'genotsmiddel' (materiële zaken, funshoppen) en kan verschillen, in het kader van duurzaamheid, gebruiksgemak en geïnteresseerdheid toelichten - Kent de voor- en nadelen van bank- en spaarrekeningen en is zich bewust van de gevaren van internetbankieren

Bovenbouw HAVO/VWO, 15-18 jaar

Kerdoelen

- Vooral bij het vak economie, management & organisatie en maatschappijleer krijgen leerlingen verschillende begrippen en toepassingen daarvan aangereikt. De meerwaarde van de leerdoelen voor financiële educatie is dat het ook om toepassing op de eigen persoonlijke en sociale leefwereld van de leerling gaat
- Financiële educatie kan voor een belangrijk deel aansluiting zoeken bij actief burgerschap. Zelfstandigheid in keuzes en afwegingen wordt gezien als een belangrijke burgerschapscompetentie

Kernconcepten	Leerdoelen
Kennis en inzicht	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling kent het verschil tussen giraal en contant geld en weten hoe dit gebruikt wordt <ul style="list-style-type: none"> - Heeft kennis van andere vormen van geld: contant geld, chipknip, pinpas en creditcard en hoe het betalingverkeer met deze vormen van geld verloopt - Begrijpt dat het met contant geld betalen niet de enige manier van betalen is en kan de voor- en nadelen van andere manieren van betalen benoemen (creditcard, pinpas, chipknip) - Leert begrip 'krediet' begrijpen • Leerling weet waar geld vandaan komt <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat je geld kunt verdienen met werken (arbeid) - Heeft begrip van de positie van de werknemer ten opzichte van de werkgever - Weet dat je geld kunt lenen • Leerling weet waar geld naartoe gaat <ul style="list-style-type: none"> - Heeft begrip van kosten voor het 'huishouden' - Heeft kennis van de begrippen belasting, pensioen, hypotheek en verzekering - De leerling is in staat zich over deze begrippen snel te informeren - Begint te begrijpen waarom geld, zoals belasting en sociale verzekeringen, van je 'salaris' wordt afgetrokken - Kent het verschil tussen zwart en wit verdienen • Leerling onderscheidt financiële risico's en teruggave <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat je geld kunt sparen en kunt lenen - Heeft kennis van de begrippen (samengestelde) rente, hypotheek, beleggen, aandelen, en de risico's daarvan - Begrijpt dat je geld kunt bewaren op een bank- of spaarrekening - Heeft kennis van het begrip investering - Begrijpt het belang van het bijhouden van een 'huishoudboekje' - Begrijpt het verschil tussen 'goede' schulden (ingepland en te managen) en ongewenste schulden (niet gepland en niet te managen) - De leerling begrijpt dat er risico's zijn verbonden aan het niet betalen van rekeningen (rol incassobureau) - De leerling weet dat er hulpdiensten zijn bij financiële problemen

Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling kan persoonlijke, passende financiële keuzen maken <ul style="list-style-type: none"> - Kan op een passende manier geld verdienen en uitgeven - Kan opkomen voor zijn/haar rechten als werknemer - Kan op een verantwoorde manier geld uitgeven - Kan zich oriënteren op de risico's van financiële diensten (is zich bewust van de 'financiële bijsluiter') • Leerling kan budgetteren <ul style="list-style-type: none"> - Kan omgaan met toegekende budgetten (zak-, kledinggeld en prepaid telefonie abonnement) - Begrijpt dat geld gespaard moet worden als er niet voldoende geld is voor alles wat hij nodig heeft of wil hebben en handelt daar naar. - Kan plannen en vooruit denken - Is in staat eigen geldzaken te beheren en maken gebruik van een 'huishoudboekje' • Leerling regelt eigen bankzaken <ul style="list-style-type: none"> - Kan een eigen (digitale) bankrekening openen en daarover overzicht houden - Kan een (reis)verzekering afsluiten
Bewustzijn	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling is zich bewust van financiële keuzen <ul style="list-style-type: none"> - Maakt zelf een balans op tussen noodzakelijke en gewenste uitgaven en bepaalt welke prioriteiten er gelegd moeten worden bij een beperkt budget - Onderkent de invloed van reclame en maakt onderscheid in eigen keuzen en wensen die door reclame worden beïnvloed - Is zich bewust van sociale druk bij aankopen • Leerling overziet de financiële gevolgen van zijn uitgaven <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat levensstandaarden in tijd en plaats kunnen verschillen - Begrijpt dat er een ethische dimensie aan financiële beslissingen zit • Leerling is zich bewust van financiële risico's en mogelijke teruggaven <ul style="list-style-type: none"> - Is in staat de beste aanschaf te doen bij een veranderend budget - Heeft een mening over het uitgeven van geld als 'genotsmiddel' (materiële zaken, funshoppen) en kan verschillen, in het kader van duurzaamheid, gebruiksgemak en geïnteresseerdheid toelichten - Kent de voor- en nadelen van bank- en spaarrekeningen en zijn zich bewust van de gevaren van internetbankieren • Leerling heeft financieel bewustzijn van de (nabije) toekomst <ul style="list-style-type: none"> - Is zich bewust van de veranderingen die het studentenleven met zich brengt (kamerhuur, beurs, baantje, studiekosten, verzekering, studieschuld, etc.) - Heeft besef van financiële consequenties en keuzes op het gebied van werken/zorgen, relativisering, scheiden en pensioen

Bovenbouw VMBO (15/16 jaar) en MBO niveau 1-2 (16/17 jaar)

Kerdoelen en competenties

- Financiële educatie kan voor een belangrijk deel aansluiting zoeken bij actief burgerschap. Zelfstandigheid in keuzes en afwegingen wordt gezien als een belangrijke burgerschapscompetentie

Kernconcepten	Leerdoelen
Kennis en inzicht	<ul style="list-style-type: none"> • Leerling kent het verschil tussen giraal en contant geld en weet hoe dit gebruikt wordt <ul style="list-style-type: none"> - De leerling heeft kennis vormen van geld: contant geld, chipknip, pinpas en creditcard - De leerling kan de voor- en nadelen van de verschillende manieren van betalen afwegen - De leerling kent de begrippen 'krediet' en 'rood staan' • De leerling weet waar geld vandaan komt <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat je geld kunt verdienen met werken (arbeid) - Weet dat je geld kunt lenen • Leerling weet waar geld naartoe gaat <ul style="list-style-type: none"> - Heeft begrip van kosten voor het 'huishouden' - Heeft kennis van de begrippen belasting en verzekering - Begint te begrijpen waarom geld, zoals belasting en sociale verzekeringen, van je 'salaris' wordt afgetrokken - Kent het verschil tussen zwart en wit verdienen - De leerling kan zich als een bewuste/kritische consument gedragen: prijzen en kwaliteit afwegen - De leerling heeft begrip van financiële producten die de langere termijn betreffen: hypotheek, pensioen en verzekering • Leerlingen onderscheidt financiële risico's en teruggave <ul style="list-style-type: none"> - Begrijpt dat je geld kunt sparen en kunt lenen - Begrijpt dat je geld kunt bewaren op een bank- of spaarrekening - Begrijpt het belang van het bijhouden van een 'huishoudboekje' - Begrijpt het verschil tussen 'goede' schulden (ingepland en te managen) en ongewenste schulden (niet gepland en niet te managen) - Begrijpt dat er risico's zijn verbonden aan mobiele telefonie en internet arrangementen - De leerling begrijpt dat er risico's zijn verbonden aan het niet betalen van rekeningen (rol incassobureau) - De leerling weet dat er hulpdiensten zijn bij financiële problemen

Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • Aansluiting bij de leefwereld van de leerling <ul style="list-style-type: none"> - De leerling kan bewuste keuzes maken als het gaat om bijbanen - De leerling kan zich informeren over zijn/haar rechten als werknemer (ARBO, uurloon) • Beroepsmatige kwalificaties • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar kan ondernemend en commercieel handelen <ul style="list-style-type: none"> - kent de financiële mogelijkheden in de markt en de spelers daarin • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar houdt een goed evenwicht tussen inkomsten, uitgaven, bezittingen en schulden • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar past uitgaven aan op inkomsten zodat inkomsten en uitgaven in balans zijn en er geen grote tekorten ontstaan • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar voert een actieve administratie <ul style="list-style-type: none"> - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat om op overzichtelijke wijze persoonlijke en professionele administratie bij te houden zodat informatie eenvoudig terug te vinden is - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar voldoet aan betalingsverplichtingen • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar zorgt voldoende inkomen en/of activa <ul style="list-style-type: none"> - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat voldoende inkomen te verwerven • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar voorkomt (problematische) schulden <ul style="list-style-type: none"> - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat privé en/of zakelijk problematische schulden te voorkomen door in te grijpen bij het ontstaan van betalingsachterstanden • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat financiën bij veranderingen van privé en/of zakelijke omstandigheden of levens- of ontwikkelfase aan te passen <ul style="list-style-type: none"> - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar heeft globaal zicht op de levensloop en/of ontwikkelfase van een (eigen) bedrijf en weet dat bij veranderingen in omstandigheden inkomsten en uitgaven moeten worden aangepast
--------------	--

Bewustzijn	<ul style="list-style-type: none"> • Aansluiten bij de leefwereld van de leerling <ul style="list-style-type: none"> - De leerling heeft financieel bewustzijn van de (nabije) toekomst - Is zich bewust van de veranderingen die het studentenleven met zich brengt (kamerhuur, beurs, baantje, studiekosten, verzekering, studieschuld, etc.) - Heeft besef van financiële consequenties en keuzes op het gebied van werken/zorgen, relatievorming, scheiden en pensioen - De leerling is zich bewust van reclame-uitingen en hun bedoelingen • Beroepsmatige kwalificaties • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar consumeert op een bewuste manier <ul style="list-style-type: none"> - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar ontwikkelt (privé en professioneel) koopgedrag dat past bij persoonlijke en professionele voorkeuren en het beschikbare (privé of zakelijke) budget • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar regelt zijn financiële zaken op een bewuste manier <ul style="list-style-type: none"> - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat spaarregelingen en kredietvormen af te sluiten die passen binnen zijn budget en bij zijn persoonlijke en/of professionele wensen - Is in staat om zich privé en zakelijk voldoende te verzekeren • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar handelt bedrijfsmatig <ul style="list-style-type: none"> - Kent de financiële zaken die invloed hebben op de organisatie - Toont begrip van financiële concepten; weet wat de financiële consequenties zijn van de uitvoering van het eigen werk. - Spreekt in termen van kosten en voordelen - Maakt gebruik van financiële informatie om de prestaties van de organisatie te volgen • De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar handelt privé als professioneel kostenbewust <ul style="list-style-type: none"> - Bekijkt de mogelijkheden om kosten te reduceren en voert deze waar mogelijk uit - Gebruikt allerlei middelen op een zo voordelig mogelijke manier - Gebruikt de meest kostenbesparende methoden - Maakt steeds een afweging van kosten en baten - Streeft naar bezuinigingen zonder de service te beperken - Is alert op onnodige verspilling en treedt waar nodig op
------------	--

MBO niveau 3-4 (16-18 jaar)

Competenties

- Financiële educatie kan voor een belangrijk deel aansluiting zoeken bij actief burgerschap. Zelfstandigheid in keuzes en afwegingen wordt gezien als een belangrijke burgerschapscompetentie

Kernconcepten

Leerdoelen

Kernconcepten	Leerdoelen
Kennis en inzicht	• Leerling kent het verschil tussen giraal en contant geld en weet hoe dit gebruikt wordt - De leerling heeft kennis vormen van geld: contant geld, chipknip, pinpas en creditcard - De leerling kan de voor- en nadelen van de verschillende manieren van betalen afwegen - De leerling kent de begrippen 'krediet' en 'rood staan' • De leerling weet waar geld vandaan komt - Begrijpt dat je geld kunt verdienen met werken (arbeid) - Weet dat je geld kunt lenen • Leerling weet waar geld naartoe gaat - Heeft begrip van kosten voor het 'huishouden' - Begint te begrijpen waarom geld, zoals belasting en sociale verzekeringen, van je 'salaris' wordt afgetrokken - Kent het verschil tussen zwart en wit verdienen - De leerling kan zich als een bewust/kritisch consument gedragen: prijzen en kwaliteit afwegen - De leerling heeft begrip van financiële producten die de langere termijn betreffen: hypotheek, pensioen en verzekering (de leerling kan ten minste twee soorten hypotheek onderscheiden) • Leerling onderscheidt financiële risico's en teruggave - Begrijpt dat je geld kunt sparen en kunt lenen - Begrijpt dat je geld kunt bewaren op een bank- of spaarrekening - Begrijpt het belang van het bijhouden van een 'huishoudboekje' - Begrijpt het verschil tussen 'goede' schulden (ingepland en te managen) en ongewenste schulden (niet gepland en niet te managen) - De leerling begrijpt dat er risico's zijn verbonden aan het niet betalen van rekeningen (rol incassobureau) - De leerling weet dat er hulpdiensten zijn bij financiële problemen en kan deze ook snel vinden

Vaardigheden

- Aansluiten bij de leefwereld van de leerling
  - De leerling heeft zicht op zijn uitgaven patroon, in het bijzonder ten aanzien van uitgaan, gebruik van mobiele telefonie en uitgaven voor kleding.
  - De leerling kan verzekeringen afsluiten
  - De leerling kan keuzes maken over bijbanen
  - De leerling kan zich zelfstandig informeren over zijn/ haar rechten als werknemer (ARBO, minimumloon)
- Beroepsmatige kwalificaties
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar kan ondernemend en commercieel handelen
  - kent de financiële mogelijkheden in de markt en de spelers daarin
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar houdt een goed evenwicht tussen inkomsten, uitgaven, bezittingen en schulden
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar past uitgaven aan op inkomsten zodat inkomsten en uitgaven in balans zijn en er geen grote tekorten ontstaan
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar voert een actieve administratie
  - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat om op overzichtelijke wijze persoonlijke en professionele administratie bij te houden zodat informatie eenvoudig terug te vinden is
  - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar voldoet aan betalingsverplichtingen
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar zorgt voldoende inkomen en/of activa
  - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat voldoende inkomen te verwerven
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar voorkomt (problematische) schulden
  - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat privé en/of zakelijk problematische schulden te voorkomen door in te grijpen bij het ontstaan van betalingsachterstanden
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat financiën bij veranderingen van privé en/of zakelijke omstandigheden of levens- of ontwikkelfase aan te passen
  - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar heeft globaal zicht op de levensloop en/of ontwikkelfase van een (eigen) bedrijf en weet dat bij veranderingen in omstandigheden inkomsten en uitgaven moeten worden aangepast

Bewustzijn

- Aansluiten bij de wereld van de leerling
  - De leerling heeft financieel bewustzijn van de (nabije) toekomst
  - Is zich bewust van de veranderingen die het studentenleven met zich brengt (kamerhuur, beurs, baantje, studiekosten, verzekering, studieschuld, etc.)
  - Heeft besef van financiële consequenties en keuzes op het gebied van werken/zorgen, relativorming, scheiden en pensioen
  - De leerling is zich bewust van reclame-uitingen en hun bedoelingen
  - De leerling is zich bewust van sociale druk over materiële bestedingen van de peergroup
- Beroepsmatige competenties
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar consumeert op een bewuste manier
  - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar ontwikkelt (privé en professioneel) koopgedrag dat past bij persoonlijke en professionele voorkeuren en het beschikbare (privé of zakelijke) budget
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar regelt zijn financiële zaken op een bewuste manier
  - De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar is in staat spaarregelingen en kredietvormen af te sluiten die passen binnen zijn budget en bij zijn persoonlijke en/of professionele wensen
  - Is in staat om zich privé en zakelijk voldoende te verzekeren
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar handelt bedrijfsmatig
  - Kent de financiële zaken die invloed hebben op de organisatie
  - Toont begrip van financiële concepten; weet wat de financiële consequenties zijn van de uitvoering van het eigen werk
  - Spreekt in termen van kosten en voordelen
  - Maakt gebruik van financiële informatie om de prestaties van de organisatie te volgen
- De leerling/beginnend beroepsbeoefenaar handelt privé als professioneel kostenbewust
  - Bekijkt de mogelijkheden om kosten te reduceren en voert deze waar mogelijk uit
  - Gebruikt allerlei middelen op een zo voordelig mogelijke manier
  - Gebruikt de meest kostenbesparende methoden
  - Maakt steeds een afweging van kosten en baten
  - Streeft naar bezuinigingen zonder de service te beperken
  - Is alert op onnodige verspilling en treedt waar nodig op
- De leerling/beginnende beroepsbeoefenaar heeft financieel bewustzijn van de (nabije) toekomst
  - Is zich bewust van de veranderingen die het studentenleven met zich brengt (kamerhuur, beurs, baantje, studiekosten, verzekering, studieschuld, etc.)
  - Heeft besef van financiële consequenties en keuzes op het gebied van werken/zorgen, relativorming, scheiden en pensioen

9

Toetsing

Voor elke vorm van onderwijs, dus ook een nieuwe educatie of vakoverstijgend thema als financiële educatie, is het van belang te evalueren of de leerdoelen daadwerkelijk bereikt zijn en of er aanleiding is om de lesprogramma's aan te passen.

Toetsing van leerprestaties gebeurt tijdens de les voortdurend: de docent gaat door vragen te stellen na in hoeverre de leerlingen de leerstof begrepen hebben. Als een afgerond deel van de stof behandeld is, geeft de docent een toets.

Toetsen vindt niet alleen plaats met mondelinge of schriftelijke vragen. Er zijn ook doelen die alleen gemeten kunnen worden door leerlingen in de praktijk bepaalde handelingen te laten uitvoeren. Zo kan pas duidelijk worden of leerlingen goed een sollicitatiegesprek kunnen voeren als zij de gelegenheid krijgen in een rollenspel die vaardigheid te demonstreren. En dat geldt zeker ook bij financiële educatie, als het om specifieke vormen van handelen gaat. Zo kunnen we pas beoordelen of leerlingen in staat zijn op internet voor een bepaald product adequate gegevens voor een prijs/kwaliteitsonderzoek te vinden, als we hen dat ook daadwerkelijk laten doen. Deze vormen van toetsen staan bekend als praktijktoetsen of assessments.

Vragen die betrekking hebben op financiële educatie komen ook nu al in een aantal toetsen voor. We kunnen daarbij bijvoorbeeld denken aan vragen in rekentoetsen voor groep 7 die betrekking hebben op het berekenen van een stuksprijs (figuur 1), een koopprijs (figuur 2) en het kortingsbedrag op artikelen (figuur 3), of het analyseren van je uitgavenpatroon (figuur 4). Ook bij andere vakgebieden bestaan zulke opgaven, bijvoorbeeld als bij het onderdeel studievaardigheden wordt nagegaan of leerlingen een consumentenrapport kunnen lezen (figuur 5).

Figuur 1 Berekenen van een stuksprijs

Saskia koopt deel 1 tot en met 6 van 'Gevleugelde vrienden'. Elk deel bestaat uit 2 dvd's.
Hoeveel euro betaalt ze dan per dvd?

- A** € 3,-
B € 6,-

- C** € 12,-
D € 18,-

Figuur 2. Het berekenen van een koopprijs

Janneke weegt 2,088 kg sinaasappelen en 3,910 kg mandarijnen af. Hoeveel ongeveer kosten de sinaasappelen en mandarijnen samen?

- A 6 euro   C 10 euro
B 8 euro   D 18 euro

Figuur 3 Het berekenen van de kortingsprijs

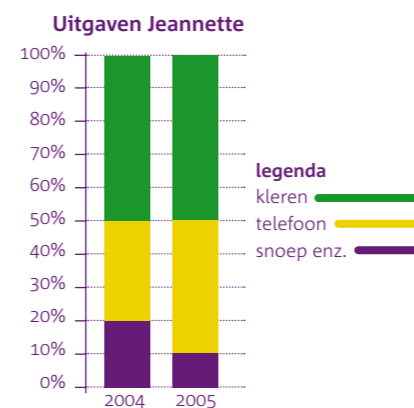
Hoeveel kost deze Flashplayer met 20% korting?

- A € 199,20   C € 201,-
B € 200,20   D € 229,-

Figuur 4: analyseren van je uitgavenpatroon

Hoeveel procent van de uitgaven van Jeanette in 2004 besteedde ze aan telefoneren?

- A 20%   C 40%
B 30%   D 50%

Dit soort vragen kunnen mettertijd deel gaan uitmaken van toetsen voor financiële educatie. Het is van belang voor de lange-termijndoelen van het onderwijsproject financiële educatie om in samenwerking met Cito en CentiQ partners een passend evaluatieprogramma te ontwikkelen en na te gaan in hoe dit kan worden ingevoerd binnen scholen die financiële educatie een meer vanzelfsprekende plaats in hun onderwijs willen geven.

Om de evaluatie van financiële educatie vorm te geven, kan een toetsingskader ontwikkeld worden voor financiële educatie voor 8 – 18-jarigen. Daarvoor is onder meer een opgavenbank nodig met vragen en opdrachten voor alle genoemde leeftijden. Er kan gekeken worden of en hoe de ontwikkeling van individuele leerlingen getoetst kan worden door middel van een leerlingvolgsysteem. Toetsingsorganisatie Cito kan eventueel in samenwerking met Nibud bezien in hoeverre dit evaluatiekader versterkt kan worden met probleemgerichte praktijkopdrachten, die meten hoe competent leerlingen financieel beslissingen kunnen nemen en handelen.

10

Van leerplankader naar onderwijspraktijk

Om een maatschappelijk thema als financiële educatie een solide positie in het onderwijs te bezorgen, is een serie acties noodzakelijk, die we samenvatten onder de titel implementatie. De stappen staan in het volgende stappenmodel. Voorts besteden we aandacht aan de zogenaamde implementatiematrix.

Een stappenplan voor ontwikkeling en implementatie van financiële educatie

Op basis van ervaringen met andere educaties is er inzicht in de stappen die genomen moeten worden om een educatie een plek te geven in het onderwijs.

- Het verrichten van promotie-, lobby- en pr-activiteiten op basis van een communicatieplan. Een gerichte en gedoseerde campagne naar scholen begin 2009, in combinatie met het aanbieden van het Leerplankader en de start van het onderwijsproject. Denk bijvoorbeeld aan: een website, digitale nieuwsbrieven, successtories, Jeugdjournaal, actualiteitenprogramma's, awards voor leerlingen, etc.
- Ontwerpen en evalueren van leerplannen met leerlijnen, per onderwijssector en gebaseerd op de algemene doelstellingen van het leerplankader. Wat zijn de leerdoelen in een jaarplan, bij welk vakgebied kunnen ze worden ondergebracht, hoe zijn ze te toetsen, en hoe kunnen ze onderdeel vormen van een leerlijn. De leerlijnen vormen het planningsdocument met concrete lessen als uitwerking.
- Het gezamenlijk met stakeholders en de onderwijspraktijk formuleren van een haalbaarheidstraject, afgestemd op de mogelijkheden en behoeften van de schoolteams. Dit traject maakt onderdeel uit van uit te voeren pilots, waarin in het VMBO wordt nagegaan welke leerlingenprestaties, onder welke voorwaarden, en met welke inzet, zijn te realiseren. De pilot combineert ontwikkeling en onderzoek en zal informatie moeten opleveren over de effecten van de leermiddelen, competenties van leerkrachten, kwaliteitszorg van de school en perspectieven voor implementatie. Er wordt gewerkt met aansprekende didactiek, zoals de inzet van gastsprekers en debatteertechnieken.
- Het opzetten van regionale scholennetwerken met de inzet van ondersteunende instellingen als de Hogeschool Arnhem-Nijmegen (HAN) en CentiQ-organisaties, die een inhoudelijke, scholende en informerende rol spelen bij de ontwikkeling en geleidelijke invoering van financiële educatie, bij het verzamelen van good practices in de vorm van case studies en bij het bevorderen van inhoudelijke en didactische deskundigheid bij materiaalontwikkelaars en docenten.
- Het inventariseren en beschrijven van leermiddelen financiële educatie en deze via het SLO leermiddelenplein toegankelijk maken voor alle onderwijssectoren. Het opstellen van een analysemodel financiële educatie op basis van het leerplankader en het analyseren van een selectie van een in de praktijk gebruikte leermiddelen. Aanbevelingen voor inhoudelijke en didactische aspecten in bestaand en nieuw educatief materiaal van educatieve uitgeverij en producenten van aanvullend educatief materiaal. Het ontwerpen en toetsen van nieuw leermateriaal, mede op basis van een checklist; de inzet van nieuwe media als ICT.
- Het verrichten van ondersteunend (evaluatie-)onderzoek op basis waarvan nieuwe beslissingen over de voortgang kunnen worden genomen; dit betreft zowel de pilot VMBO als de regionale netwerken van scholen.
- De (uiteindelijke/partiële) verankering in het reguliere onderwijs. Voor de kerndoelen van het funderend onderwijs geldt dat OCW zeker geen nieuwe inhoud zal willen toevoegen aan de volgende generatie kerndoelen in 2011. Het onderwijs wordt al overvraagd en nog meer claims honoreren zal het curriculum

onder druk zetten en fragmenteren. Wanneer samenleving, onderwijspraktijk, overheid en de PO- en VO-raad, ervan overtuigd zijn dat financiële educatie niet zonder onderwijs kan, is er sprake van een maatschappelijke en pedagogische opdracht voor de school, zoals in Engeland en Schotland. Het onderwijsproject financiële educatie zal daartoe het fundament moeten leggen.

Concrete acties uit bovenstaand stappenplan zijn:

- Consensus over de algemene doelstellingen, begrippen en domeinen
- Communicatie naar en tussen samenleving en school
- Duidelijke omschrijving van leerdoelen per onderwijssector
- Draagvlak ontwikkelen bij onderwijsactoren
- Plannen voor de uitvoering van pilots
- Beoordelen en eventuele ontwikkeling van (aanvullende) materialen
- database met leermiddelen en leermiddelenkrant
- Creëren van training /scholing voor docenten
- Aandacht voor de rol van ouders
- Inbedding van de educatie in schoolbeleid
- Evaluatie en monitoren van leerprestaties

Niet alle scholen zullen financiële educatie even enthousiast ter hand nemen. In de regel hebben scholen vrij veel autonomie om te bepalen of zij maatschappelijke thema's meer of minder groots willen aanpakken. Het oppakken van een educatie komt meestal tot stand door een combinatie van factoren, bijvoorbeeld een duidelijke aanleiding (veiligheidsproblemen), een docent met passie voor een onderwerp en aansprekend, uitnodigend en toegankelijk materiaal. Daarnaast zijn scholen nog los van de vakinhouden, überhaupt vrij in het kiezen van werkwijzen en didactiek (artikel 23 GW). Het 'hoe' is aan de school en kan niet worden voorgeschreven. Voor een succesvolle toepassing van het ontwikkelde product in de praktijk is het zaak om in een zo vroeg mogelijk stadium te bepalen waar zich mogelijk implementatieproblemen kunnen voordoen.

Het genereren van aandacht en enthousiasme voor een nieuw thema in drie onderwijssectoren vraagt een meerjarige inspanning. Via verschillende kanalen en stakeholders moet het onderwerp zich een plaats zien te verwerven in de hoofden en de harten. Na het rapport Dijsselbloem (parlementair onderzoek naar onderwijsvernieuwingen in het voortgezet onderwijs, 2008) en de toegenomen zorg over de beheersing van taal en rekenen (Over de drempel met taal en rekenen, commissie Meijerink, 2008) lijkt het alsof de kernvakken taal en rekenen de enige onderwerpen zijn met prioriteit. Dat is natuurlijk niet waar. De Onderwijsraad (Richtpunten bij onderwijsagenda's, 2008) heeft onlangs aangegeven dat er drie accenten zijn in het onderwijs, namelijk het realiseren van kernkwalificaties voor taal, rekenen/wiskunde en Engels, het waarborgen van de aansluiting tussen de onderwijssectoren (doorgaande lijnen) en een open oog voor de bredere taakstelling van het onderwijs (de opvoedende, burgerschapsvormende functie van het onderwijs). Financiële educatie kan zowel bij rekenen als bij burgerschap aansluiting vinden.

Ook buiten school

Het is goed om ook buiten het onderwijs aandacht te besteden aan financiële verantwoordelijkheid. Ten eerste kost invoering in het onderwijs (in de breedte) veel tijd. Ten tweede is de nadruk op alleen het onderwijs geen garantie voor resultaat; scholen leggen zelf accenten in het curriculum. Ten derde zijn er specifieke doelgroepen die meer aandacht behoeven. Een gerichte aanpak is dan ongetwijfeld effectiever. Ten vierde zijn ouders (naast kinderen) ook een belangrijke doelgroep, omdat financiële educatie ook opvoedingsaspecten heeft. Partners van CentiQ zetten zich hiervoor ook in. CentiQ heeft dit vastgelegd in haar actieplan *Wijzer in Geldzaken*. Programmalijn 2 (Jong geleerd is Oud Gedaan) richt zich niet alleen op jongeren op school, maar ook op jongeren in relatie tot andere jongeren en jongeren in hun thuissituatie.

Andere kanalen

De huidige generatie jongeren gaat wezenlijk anders met informatie en informatieverwerking om. Het zijn jongeren die leren als een spel opvatten en de school beschouwen als een plaats waar zij anderen kunnen ontmoeten. School is een van de vele omgevingen waarin zij ervaringen op doen, informeel leren. CentiQ constateert in bovengenoemd actieplan *Wijzer in geldzaken*, dat kinderen en jongeren, naast school en thuis, in toenemende mate ook hun eigen leven leiden, in hun eigen, vaak virtuele, werelden. Zij communiceren intensief en worden sterk door elkaar beïnvloed. Ook maken zij gebruik van specifieke media, kanalen en locaties waar zij worden geconfronteerd met en beïnvloed door allerlei 'boodschappen en verleidingen', ook op financieel gebied. Jongeren zijn gewend veel dingen gelijktijdig te doen, struinen zappend tv-programma's of internet af. Het verschil met vorige generaties is dat het leerproces van deze jongeren zich ook anders voltrekt. Niet via de bekende leerroutes van de diverse (gesepareerde) vakkenlijnen, maar via de niet-lineaire methode, dat wil zeggen, niet 'volgens het boekje'. Letterlijk niet.

Er wordt verondersteld dat deze generatie:

- geleerd heeft actief om te gaan met discontinue informatie;
- gewend is aan multitasking
- het (beeld)scherf niet leest, maar integraal scant
- niet-lineaire aanpakken gebruikt om kennis te verwerven.

Jongeren willen uitdagend onderwijs hebben (Boschma & Groen, 2006) Het zijn 'demand based learners'. In de beroepskolom hebben we al geconstateerd dat aanbiedend onderwijs dat grote hoeveelheden tekst in boeken bevat, niet meer past. Het passieve luisteren tijdens (theorie)lessen, waarvan de retentiewaarde gering is, wordt door de huidige generatie afgedaan als inefficiënte tijdsbesteding. Uitleg vooraf vinden leerlingen onnodig: 'We vragen er wel naar of zoeken het zelf op.' Dit vraagt om specifieke (kwaliteits)eisen voor de informatieoverdracht naar de doelgroep van 8 tot 18 jarigen.

Implementatiematrix

De implementatiematrix biedt een overzicht van mogelijke acties op het gebied van financiële educatie op verschillende plekken: in de school, rond de school (bijvoorbeeld in naschoolse opvang of brede school) en in de thuissituatie.

Er zijn acties per sector aangegeven. Dit is een eerste aanzet tot een dergelijke matrix. Belangrijk is ook het aanbod dat gericht is op algemeen persoonlijke en maatschappelijke financiële competenties enerzijds en anderzijds de mogelijkheid tot het ontwikkelen van meer preventieve of zelfs curatieve benaderingen voor kinderen of ouders in risicosituaties.

Sector	Binnen school	Rond de school	Buiten de school
PO	<ul style="list-style-type: none"> • Leerdoelen • Aansluiting bij bestaande vakken • Lesmateriaal (lesbrieven) • Toetsen • Project en themaweken • Schooltelevisie 	Brede school: <ul style="list-style-type: none"> • Spel- en simulering in de BSO en VSD • Computerspellen • VSD: veel mogelijkheden bij een activiteit als samen inkopen doen en koken 	<ul style="list-style-type: none"> • Media aanbod via tv en andere media • Tijdschriften (Donald Duck) • Gaming • Schooltv
VO	<ul style="list-style-type: none"> • Leerdoelen • Lesmateriaal (lesbrieven) • Aansluiting bij bestaande vakken • Toetsen • Project en themaweken • Mentorlessen 	Brede school: <ul style="list-style-type: none"> • Speciale projectweken • Simulatiespellen • VSD 	Media aanbod via tv en andere media Tijdschriften (muziekbladen) Internet
MBO	<ul style="list-style-type: none"> • Leerdoelen • Aansluiting bij bestaande vakken 	<ul style="list-style-type: none"> • Hulpverlening • Community colleges 	Media aanbod via tv en andere media Internet
Ouders	PO: Ouderavonden VO: preventiecurssussen via ZAT/CJG	Preventiecurssussen via ZAT/CJG Opvoedingscurssussen	Voorlichting via het Centrum voor jeugd en gezin Opvoedingscurssussen

Literatuur

Boschma, J. & I. Groen (2006). *Generatie Einstein*. Pearson Education Uitgeverij.

Bronneman-Helmers, H.M. (1999). *Scholen onder druk*. Op zoek naar de taak van de school in een veranderende samenleving. *Sociale en culturele studies* 28. Den Haag: SCP

CentiQ (2008). *Actieplan Wijzer in geldzaken*, Den Haag: Ministerie van Financiën

Claassen, A., Polman, J., & Katteler, H. (2008). *Financieel inzicht en gedrag van 8 tot 18 jarigen in Nederland*. Onderzoek onder 3.941 scholieren uitgevoerd in opdracht van CentiQ, Nijmegen: ITS

Financiële Educatie (2000). *Financial capability through personal Financial education*. Guidance for schools at key stages 3&4, Nottingham.

EU (2007). *Communication from the commission financial education*, 18 december 2007, pp10

Gier, H.G. de, W.F.C. Verschoor, B.P.M. Frijns, T. Lehnert (2007). *Verslag vooronderzoek financieel inzicht en ontwikkeling vragenlijst*. Nijmegen: ITS

Hooghoff, H. & Wolfs, R. (1995). *Waarom willen scholen niet naar ons luisteren? Het moeizame gevecht van educaties om een plek in het onderwijs*, Enschede SLO/COS

Inspectie van het Onderwijs (1999). *Werk aan de basis*. Evaluatie van de basisvorming na vijf jaar. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs

Kreetz, D. (2008). *Financieel inzicht van jongeren*. Een studie naar de invloed van sociodemografische en psychologische factoren op het financieel inzicht van jongeren in de leeftijd van 15 tot en met 25 jaar. Utrecht/Wageningen: Nibud

LTS (2005). *Financial education in Scottish secondary schools*. Education for personal and social development, Learning and teaching Scotland

Ministerie van OCW (2006). *Kerndoelenboekje (PO)*, Den Haag: OCW

Nibud (2008). *Leren omgaan met geld*. Nibud-leerdoelen & -competenties voor kinderen en jongeren, Utrecht: Nibud

Nibud (2008). *Financieel gedrag van jongeren*. Achtergronden & invloeden, Utrecht: Nibud

Nibud (2007). *Nationaal scholierenonderzoek 2006-2007*, Utrecht: Nibud

Nibud (2007). *Financiële opvoeding*, Utrecht: Nibud

Nibud (2005). *Financiële opvoeding*, Utrecht: Nibud

OECD (2005). *Improving financial literacy: analysis of issues and policies*. Parijs: OECD

Onderwijsraad (2001). *De Basisvorming: aanpassing en toekomstbeeld*. Den Haag: Onderwijsraad

Onderwijsraad (2008). Richtpunten bij onderwijsagenda's. Den Haag: Onderwijsraad

PFEG (2007). Talk money, talk solutions. Financial education through numeracy and practical tasks. Scottish centre for financial education

PMVO (1998). Kerndoelen basisvorming. Besluit kerndoelen en adviesrentabel basisvorming 1998-2003, Den Haag: PMVO

Programma ministerie Jeugd en gezin (2008). Nota gezinsbeleid. De kracht van het gezin, Den Haag: PMJG

Raad voor het Jeugdbeleid. (1995). Sociaal talent in zicht, een advies over de bevordering van maatschappelijke zelfstandigheid van jongens en meisjes, advies nr. 80, Utrecht: SWP.

Scottish CCC (1999). Financial education in Scottish schools – a statement of position, nu: Learning and teaching Scotland

Scottish centre for Financial education (2005). Financial education in Scottish primary schools. Building on existing practice.

Simon, H.A. (1955). A behavioural model of rational choice, in: The quarterly journal of economics, vol. 69, nr. 1, (p. 99-118).

SLO (2008). Bijdrage van docenten aan vergroting van financieel inzicht van leerlingen, Enschede: SLO

SLO (2008). Onderzoek naar vergroting van financieel inzicht in onderwijsmethoden. Een analyse van methoden in het onderwijs voor leerlingen van 8 tot 18 jaar. Enschede: SLO

Taakgroep Vernieuwing basisvorming (2004). Beweging in de onderbouw, bijlagen, Zwolle
Scholtes, E. & Vlemminx, B. (2004). Verantwoording en werkwijze, Amersfoort: Twynstra en Gudde, opgenomen in de bijlagen van de TVB

Turkenburg, M. (2005). Grenzen aan de maatschappelijke opdracht van de school. Rapport 111. Den Haag: SCP

Uffelen, R. van (2008). Onderzoek naar vergroting van het financiële inzicht in het MBO, Enschede: SLO

Veen, Prof. Dr. Wim (2000). Flexibel onderwijs voor nieuwe generaties studerende. Intreerede. Faculteit Techniek, Bestuur en Management

Meer informatie:

www.wijzeringeldzaken.nl/onderwijs

www.nibudjong.nl

www.jongerenloket.szw.nl

www.zelfjeschuldenregelen.nl

www.zapgeneratie.nl

www.leermiddelenplein.nl

Deelnemers expertmeetings 9 december 2008

Experts uit de financiële en bancaire wereld

- Wijnand van de Beek – AFM
- Daniëlle de Jong – AFM
- Sandra Perton – Kredietbank Utrecht
- Annette van Denderen – Kredietbank Utrecht
- Renate van Mill – Nibud
- Mike van Tillaart – Ministerie van OCW
- Fleur Hudig – ING
- Tjitske Benedictus – ING

Experts uit het onderwijs

- Jaap Walhout - Open Universiteit
- Afke Theunissen – Inholland
- Lisette Ligtendag – CED groep
- Renate van Mill – Nibud
- Caroline Verhoeff – hoofd van vier basisscholen in Utrecht
- Marieke Weemaes – MBO-raad
- Ib Waterreus – Onderwijsraad
- Maria Linssen – Provincie Limburg
- Astrid van Dael – Hogeschool Arnhem – Nijmegen

slo

© 2009 CentiQ, *Wijzer in geldzaken*. Den Haag

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever. Heeft u vragen over CentiQ of over de publicaties van CentiQ, dan kunt u contact opnemen via centiq@minfin.nl